

THEOLOGIA BIBLICA

Ledán M. István*

Érköbölkút

A páli levelek eszkatológiájának néhány vonása a hellenisztikus sírszövegek kontextusában

1. Bevezetés

Ebben a tanulmányban majdnem húsz sírfeliratot¹ mutatunk be a Kr. e. 4–3. és a Kr. u. 3–4. század közötti időszakból. Ez valójában csupán egy nagyon szerény mintavétel, ám még ez a szerény mintavétel is elég ahhoz, hogy ne csupán a képzetek és motívumok sokfélesége és gazdagsága leljen meg bennünket, hanem a különféle képzetek egymás melletti és egyidejű létezése, illetve a képzetek és motívumok századokon átívelő továbbélése is.

Ha magunk elé képzelnénk egy ókori temetőt, ahová századokon át temetkeztek, ebben a temetőben egymás tőszomszédságában lennének azok a sírkövek, amelyek kajánul a teljes megsemmisülésről, elégikus szomorúsággal az öntudatlanságról, illetve így vagy úgy – akár az istenekbe alámerülés, akár az elíziumi mezőkön szökellés, akár csillaggá és félistenné válás, vagy akár az istenekkel való lakomázás képzeteivel – a halhatatlanságról beszélnének az éppen arra vetődő vándornak. Olyan sírkövek is akadnának, amelyek kifejezetten a szomszéd sírkő szövegével, az elhunyt szomszéd feltámadás- vagy reinkarnációs hitével vitatkoznának.

Ezzel a tanulmánnyal négy páli levél (1Thessz, 1Kor, Fil, 2Kor) eszkatológiai tanítását szeretném a hellenisztikus síron túli képzetek kontextusába helyezni és megállapítani a lehetséges párhuzamokat, analógiákat és kölcsönhatásokat. Azt remélem, hogy ezáltal jobban megérthetjük először is a hellenisztikus gyülekezetek „magukkal hozott csomagját”, másodsorban a keresztyén üzenet helyzetét a pogány kontextusban, harmadrészt pedig a páli eszkatológia alakulásának, transzformációjának lépcsőit.

Miután vázlatosan áttekintem a kutatás történetét, különböző síron túli képzetekről tanúskodó sírfeliratokat fogok bemutatni, majd az említett négy levél alapján igyekszem felvázolni a páli eszkatológia alapvonásait. Ezután

* Ledán M. István (Sepsiszentgyörgy, 1975) református lelképásztor, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben folytatott teológiai tanulmányokat (1995–2000). Lelkészi munkája mellett latinból fordít, illetve szerkesztője a *Laudator temporis acti* nevű latin nyelvű blognak. 2015-től a Debreceni Református Hittudományi Egyetem doktorandusa. Kutatási területe: az ógörög sírfeliratok vizsgálata az újszövetségi eszkatológia vonatkozásában.

¹ Szükséges megjegyeznem, hogy a tanulmányban használt szövegek jórészt saját fordításaim, amelyek nem a műfordítás igényével születtek, hanem csupán munkaszövegnek tekintendők.

kísérletet teszek a párhuzamok, analógiák vagy akár különbözőségek megállapítására, végül pedig következtetéseket fogok levonni.

2. A kutatás rövid áttekintése

A görög feliratok és ezen belül a sírfeliratok kutatását tudományos igénnyel és programszerűen főként német klasszika-filológusok, epigráfusok kezdték el a Porosz Tudományos Akadémia égisze alatt. August Böckh 1824 és 1877 között jelentette meg a *Corpus Inscriptionum Graecarum* című négykötetes munkáját, amelynek utolsó kötetét már halála után a projekt folytatója, Adolf Kirchhoff adta ki. A Porosz Tudományos Akadémia által kezdeményezett kutatás rövid szünetekkel a huszadik században is folytatódott, a *Corpus Inscriptionum Graecarum* pedig újabb kötetekkel gyarapodott. Jelenleg Peter Funke óorkutató ennek a projektnek a vezetője. A kezdeményezés eredetileg a Görögországban, illetve a görög szigetvilágban fellelhető feliratok kutatását tűzte ki célul, ám a kutatás területe később kibővült, és az *Inscriptiones Graecae*ben már kis-ázsiai, szíriai, itáliai és más helyeken is fellelhető feliratokat is találunk.

Sokat hivatkozott kutató Werner Peek német klasszika-filológus, aki a 70-es évektől kezdve monumentális ötkötetes munkában adta ki a Dobrudzsában (Scythia Minor) és az egykori Daciában feltárt feliratokat, köztük sírfeliratokat is. Ez utóbbiakat jórészt Peek eredményei nyomán sikerült datálni, illetve rekonstruálni.² Az öt kötet közül három kifejezetten a dobрудzsai, többségükben görög feliratokkal foglalkozik, és külön fejezeteket szentel a sírfeliratoknak.

Megemlítjük még Hermann Beckby *Antologia Graeca* című munkáját, amelyben az ókortól a bizánci korig terjedő időszak epigrammáit adta közre,³ angol-szász nyelvterületről pedig az amerikai Homérosz-fordító Richmond Lattimore nevét kell kiemelnünk, aki egyik művében több száz görög, illetve latin sírfelirattémát dolgozott fel.⁴

A kutatók többsége – és ez szakmájukból kifolyólag érthető is – szinte kizárólag ókortörténeti⁵, vallástörténeti⁶, klasszika-filológiai szemszögből tekintett és tekint a görög feliratok évről évre egyre gyarapodó forrásanyagára. Bár a sír-

² Pippidi, D. M. – Russo, I. I.: *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*. Seria 1. *Inscripțiile Daciei romane*. Vol. I. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București 1975; Stoian, Iorgu – Suceveanu, Alexandru: *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*. Vol. II. *Tomis și teritoriul său*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București 1987; Doruțiu-Boilă, Emilia: *Inscripțiile din Scythia Minor*. Vol. V. *Capidava-Troesmis-Noviodunum*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București 1980.

³ Beckby, Hermann (Ed.): *Anthologia Graeca. Griechisch-Deutsch*. Heimeran, München 1965.

⁴ Lattimore, Richmond: *Themes in Greek and Latin Epitaphs*. Urbana, University of Illinois Press 1962.

⁵ Bremmer, N. Jan: *The Rise and Fall of the Afterlife*. Routledge, New York 2002; Wipustek, Andrzej: *Images of Eternal Beauty in Funerary Verse Inscriptions of the Hellenistic and Roman Periods*. Brill, Leiden-Boston 2013.

⁶ Obyrk, Matylida: *Unsterblichkeitsglaube in den Griechischen Versinschriften*. Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte 108. De Gruyter, Berlin–Boston, 2012.

feliratokon – mondhatni – *in flagranti* érhetjük tetten a hellenizmus, illetve a kora császárkor embereinek hiedelmeit, hitét vagy hitetlenségét, meglepő módon viszonylag kevés teológus ismerte fel a sírfeliratok relevanciáját az újszövetségi eszkatológiára, egyáltalán az Újszövetség-kutatásra nézve. Ezen kevesek közé tartozott Theodor Zahn,⁷ aki újszövetségi bevezetőjében közel 40 sírfeliratot mutatott be, főként az őskeresztyén nevekkel és az őskeresztyén gyülekezetek megalakulásával kapcsolatban. Őt követte Adolf Deissmann, aki ugyancsak mintegy 40 sírfeliratot tett közzé az Újszövetség értelmezése kapcsán.⁸ A folytatás elmaradt, és csupán a 60-as években történt némi előrelépés, amikor Paul Hoffmann az Újszövetség eszkatológiájáról írt tanulmányának⁹ egy exkurzusában sírepigrammák alapján mutatta be a görögök mennyországképzetét. A legújabb kori teológiai irodalomban Peter Lampe használta fel az efézusi feliratokat – sírfeliratokat is – az ApCsel 19 háttérének megértéséhez.

Magyar nyelvterületen először Varga Zsigmond dolgozott fel doktori disszertációjában görög feliratokat, és ezeket teológiailag is értékelte.¹⁰ Fontos mérföldkő az 1975-ös esztendő, amikor Peres Imre egy olyan tanulmányt¹¹ jelentetett meg, amelyben a görög sírfeliratokat kifejezetten a páli eszkatológia vonatkozásában vizsgálta, majd egyre több magyar, cseh/szlovák és német nyelvű tanulmányban hívta fel a figyelmet a hellenisztikus sírfeliratok kutatásának fontosságára az újszövetségi eszkatológiát vagy éppen az antropológiát illetően. Doktori disszertációjában csaknem ezer sírfeliratot vizsgált meg az újszövetségi eszkatológia motívumaival összefüggésben. *Metaforikus beszéd Pál apostol eszkatológiájában* című tanulmányában¹² ugyancsak hangsúlyozza a görög sírfeliratok tanulmányozásának szükségességét a páli eszkatológiai képes beszéd dekódolása, jobb megértése érdekében. Peres Imre őskeresztyén sírfeliratokkal is foglalkozik, az őskeresztyén kor Szentírás-értelmezésének és teremtésfelfogásának átfogóbb és árnyaltabb megértésére törekedve.¹³ Jelen tanulmány is Peres

⁷ Zahn, Theodor: *Einleitung in das Neue Testament*. Brockhaus, Wuppertal–Zürich 1994. Hivatkozik rá: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, Band 157. Mohr Siebeck, Tübingen 2003, 13.

⁸ Deissmann, Adolf: *Licht von Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch römischen Welt*. J. C. B. Mohr, Tübingen 1923. Hivatkozik rá: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 13.

⁹ Hoffmann, Paul: *Die Toten in Christus. Eine religionsgeschichtliche und exegetische Untersuchung zur paulinischen Eschatologie*. Neutestamentliche Abhandlungen. Neue Folge 2, Münster (1966) ³1978. Hivatkozik rá: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 13.

¹⁰ Varga Zsigmond: *A hellenisztikus papyrusok, feliratok, ostrakák világa és az Újtestamentum*. Debrecen 1942. Hivatkozik rá: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 13.

¹¹ Peres Imre: *Řecké náhrobní nápisy a eschatologie apořtola Pavla*. [A görög sírfeliratok és a páli eszkatológia.] Prága 1975.

¹² Peres Imre: *Aberkiosz (Az első őskeresztyén sírfelirat)*. In: Heidl György – Kendeffy Gábor (szerk): *Szentírás-értelmezés és teremtésfelfogás az őskeresztyény korban*. Studia Patrum 4. Szent István Társulat, Budapest 2012.

¹³ Ld. Peres Imre: *Aberkiosz (Az első őskeresztyén sírfelirat)*.

Imre kutatásainak nyomdokában, kifejezetten az újszövetségi eszkatológia vonatkozásában kívánja hasznosítani a görög sírfeliratok kutatásának eredményeit.

3. A hellenisztikus világ síron túli képzetei

Andrzej Wypustek megjegyzi, hogy míg a keresztyén sírfeliratok témáit könnyű elhelyezni az Újszövetség vagy a későbbi keresztyén tan kontextusában, a pogány feliratokat, mivelhogy esetükben nem létezik az Újszövetséghez vagy a patrisztikus irodalomhoz hasonló átfogó és koherens kontextus, nehezebb vállalkozás kontextusba helyezni. Ilyen átfogó, egyetemes eszkatológia hiányában, még akkor is, ha a felirat – mint általában – mitológiai alakokat szerepeltet, nehéz megmondani, hogy a túlvilági sorssal kapcsolatban megszólaló reménység egyetemes-e, vagy csupán egy szűk csoport, baráti kör vagy családtagok osztoztak egy bizonyos istenséghez kapcsolódó reménységben.¹⁴ A feliratok tematizálása mindenféleképpen könnyebb feladat.

Az általam vizsgált feliratokban a következő síron túli képzeteket találjuk:

1. a halál mint teljes megsemmisülés;
2. a feltámadás mint abszurdum;
3. a lélek halhatatlanságának különböző variációi:
 - a) mint amely az emberi természetből vagy létezésből *eo ipso* következik;
 - b) mint a kegyes és istenfélő élet jutalma;
 - c) mint elíziumi boldogság;
 - d) mint alámerülés az istenekbe vagy egyesülés az istennel, illetve feloldódás velük;
 - e) mint csillaggá vagy hérosszá válás;
4. lehetséges újjászületés, újramegttestesülés;
5. a halál mint édes, örök álm.

Ami pedig a motívumokat illeti, azt látjuk, hogy mindegyre előjön:

- a) a túlvilági lét hazugsággként vagy meseként való feltüntetése (μῦθος; εἰ δὲ τις ἄλλο ἐρέει, ψεύσεται);
- b) a sírkő, amely a maga rideg valóságában beszél a megsemmisülés „igazságáról” (εἰρηκὰ σοι ὀρθῶς ὑπαγε, ὁδοιπόρε, στήλλη ταῦτα λαλεῖ καὶ λίθος, οὐ γὰρ ἐγώ);
- c) a halott „felvilágosítja” a sírjához vetődő élő;
- d) az ítélet, amelyet Rhadamanthys, Mínosz vagy Perszephóné hajt végre;
- e) a jóság, kegyesség, igazságosság mint feltétel vagy inkább mint hivatkozási alap a boldogok szigetére való bejutásra (χρηστοσύνη, εὐσεβία, δικαιοσύνη);
- f) a test mint a lélek ruhája (σῶμα χιτῶν ψυχῆς).

A képzetek sokféleségét, a motívumok gazdagságát nyilvánvalóan a különböző kultuszok, misztériumok és filozófiai iskolák egymás melletti létezésével, illetve a filozófiai gondolkodás és a vallás összekapcsolódásával, s képzetek száza-

¹⁴ Wypustek, Andrzej: *i. m.* 117.

dokon átívelő fennmaradásával, illetve hatásával lehet magyarázni.¹⁵ A feliratok hangneme a megrendelő „hitéből” következik. A megsemmisülést hirdető szövegek többnyire cinikusak, azok viszont, amelyek a halhatatlanságról vagy valamilyen síron túli létről beszélnek, nem ritkán himnikus hangvételűek. E kettő között helyezkednek el az „édes álm”-ról szóló elégikus-szomorkás feliratok. Eszerint a vizsgált szövegeket három csoportba oszthatjuk:

1. Negatív képzetokről beszélünk, ha a szöveg nem számol semmilyen halálon túli élettel.
2. Pozitív képzetokről ott beszélhetünk, ahol megjelenik valamilyen képzet a halálon túli életről, vagy legalább felvetődik a síron túli létezés lehetősége.
3. Semleges képzetokről beszélhetünk azon feliratok esetében, amelyek a halált édes álomként jelenítik meg, vagy „agnosztikus módon”, lehetőségként vetik fel a halálon túli létezést.

3.1. Negatív síron túli képzetek

3.1.1 Nihilizmus, vulgárepikureizmus¹⁶

Mintegy hatszáz év választja el egymástól Kallimakhosz epigrammáját és egy 3–4. századi, Rómában talált sírfeliratot, ám mindkettőben ugyanaz a nihilizmus, pontosabban a halál utáni bármiféle létezéssel kapcsolatos reménytelenség szólal meg. Már az is eléggé reménytelen és pesszimista volna, ha a szövegben a klasszikus görög mitológia alvilágának árnyékszerű létezése fogalmazódna meg, ám különösen is reménytelenné teszi az a tény, hogy ez a feltehetően fiktív, irodalmi sírfelirat még ennek az árnyékszerű létezésnek a lehetőségét is tagadja. Humora fekete, a párbeszédes forma pedig egyenesen szarkasztikussá teszi:

εἰ δὲ τὸν ἠδὺν
βούλει, Πελλαίου βούς μέγας εἰν Αἰδήι.¹⁷

Mivel Szabó Lőrinc műfordítása nem költi át a szöveget, az ő fordításában idézem. Az utolsó sor szó szerinti fordításban így hangzik:

¹⁵ Ld. Ferguson, Everett: *A kereszténység bölcsője*. Ford. Zsengellér József. Osiris, Budapest 1999, 212.

¹⁶ Vö. „Szokjál hozzá ahhoz a gondolathoz, hogy a halál semmit sem jelent számunkra, mert minden jó és minden rossz az érzékelésben van, a halál pedig az érzékelésnek a megszűnése. Semmi szörnyű nincs az életben annak, aki helyesen megértette, hogy a nem-létben sem lesz semmi szörnyű. A halál tehát, amitől a bajok közül legjobban rettegnek, egyáltalán nem érdekel bennünket, minthogy ameddig mi létezők, a halál nincs jelen, mikor pedig a halál megérkezik, mi nem vagyunk többé. A halál tehát nem érinti sem az élőket, sem a holtakat, mivel az élőknél nincs jelen, a halottak pedig már nincsenek.” Epikurosz: *Levél Menoikenszhoz*. Ford. Sárosi Gyula. Tankönyvkiadó, Budapest 1966.

¹⁷ Kallimakhosz, 13. epigramma, Kr. e. 3–4. sz. Vö. Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von: *Hymns and Epigrams. Callimachus*. Weidmann, Berlin 1897.

de ha mézesmadzagra vágysz:
a Hádészban hatalmas ökröt kapsz garasért.

„Ἡ ῥ' ὑπὸ σοῖ Χαρίδας ἀναπαύεται;” „εἰ τὸν Ἀρίμμα
τοῦ Κυρηναίου παῖδα λέγεις, ὑπ' ἐμοί.”
„ὦ Χαρίδα, τί τὰ νέρθε;” „πολὺ σκότος.” „αἱ δ' ἄνοδοι τί;”
„ψεῦδος.” „ὁ δὲ Πλούτων;” „μῦθος.” „ἀπωλόμεθα.”
„οὔτος ἐμὸς λόγος ὑμῖν ἀληθινός· εἰ δὲ τὸν ἡδὺν
βούλει, Πελλαίου βοῦς μέγας εἰν Αἰδίη.”

– „Sír, te földöd Kharidász porait?” – „Ha Arimma fiáról
szólsz, azt én földöm.” „Óh, cimbora, jó Kharidász
milyen az életetek?” – „Örök éjszaka.” – „Visszafelé út?”
– „Nincs, sehová.” – „Plútó?” – „Dajkamesék.” – „Iszonyú.”
– „Ez az igazság. Fáj? Hazudok, ha örülsz neki: itt lent
egy garasért gyönyörű tehenet ad a paraszt.”¹⁸

Kallimakhosz vagy a felirat megrendelőjének nihilizmusa köszön vissza két olyan római sírfeliratról, amely a 2–3., illetve a 3–4. századból származik. Az epigrammák mögött a hagyományos vallásosságból kiábrándult, a vallásos szövegeket pusztán költészetnek tekintő és vulgárepikureizmussal kacérkodó népességréteget sejtethetünk.

οὐκ ἦμην, γενόμην· ἦμην, οὐκ εἰμί· τοσαῦτα
εἰ δὲ τις ἄλλο ἐρέει, ψεύσεται· οὐκ ἔσομαι.¹⁹

*Nem voltam, lettem. Voltam, nem vagyok. Ennyi!
Ha bárki mást mond: hazudik – nem leszek!*

A Μή μου παρέλθης kezdetű felirat egyfajta *memento mori*-nak tekinthető, vagy még inkább „álbeavatásnak”, amelyből kiérződik a „mindezt már kipróbált” hallott káröröme, kajánsága.

Μή μου παρέλθης τοῦπίγραμμι', ὀδοιπόρε,
ἀλλὰ σταθεῖς ἄκουε καὶ μαθῶν ἄπει.
οὐκ ἔστ' ἐν Ἄιδου πλοῖον, οὐ πορθμεύς Χάρων,
οὐκ Αἰακός κλειδοῦχος, οὐχὶ Κέρβερος κύων.
ἡμεῖς δὲ πάντες οἱ κάτω τεθνηκότες
ὄστέα τέφρα γεγόναμεν, ἄλλο δ' οὐδὲ ἔν.

¹⁸ Szepessy, Tibor (szerk.): *Görög költők antológiája*. Móra Kiadó, Budapest 1964. Szabó Lőrinc műfordítása sajnos több sorban eltakarja az eredeti szöveg lényegét, amely szerint az üzenet egy Pella nevű város polgáraihoz szól, hogy a Hádész mélyében egy Pellaioszért (Pella városának fizetőszköze) egy ökröt lehet venni. (Peres Imre észrevétele).

¹⁹ Róma, 2–3. sz. Peck, Werner: *Griechische Grabgedichte. Griechisch und deutsch*. Akademie Verlag, Berlin 1960, Nr. 453; 266. ld. Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 27.

εἴρηκά σοι ὀρθῶς ὕπαγε, ὁδοιπόρε,
μὴ καὶ τεθνακῶς ἀδόλεσχός σοι φανῶ.²⁰

Ne kerüld el írásomat, vándor,
Állj meg, hallgasd, és okulva belőle, lépj majd tovább.
Nincs a Hádészben hajó, nincs itt Khárón, a révész,
Nincs itt Aiakosz, a kulchordó, sem Kerberosz, a kutya.
Mi mind itt lent, kik meghaltunk,
Elporladt csont vagyunk, semmi egyéb.
Elmondtam kereken, most lépj tovább, vándor,
Nehogy holtan is fecsegőnek tűnjek fel szemedben.

3.1.2. „Feltámadásbit nyomorult férgei”. *Síron túli vita a feltámadással?*

Feltehetően a keresztyén vagy zsidó feltámadáshittel polemizál a Törökországban felfedezett, dátum nélküli felirat megrendelője. A szöveg utolsó sora, amelyben a feltámadásról (ἀνάστασις) olvasunk, töredékes, ám a kontextus logikájából következően valószínűleg arról van szó, hogy azok, akiket a felirat megrendelője *nyomorult férgeknek* (δείλαιοι) nevez, és akiket a keresztyénekkal vagy zsidókkal azonosíthatunk, a feltámadásban reménykednek. A felirat szerint nyilván azért nyomorult férgek, mert nem képesek szembenézni az ember halál utáni megsemmisülésével. Mivel az Újszövetség gyakran az εἰπεῖω ige szenvedő alakjával beszél mind Jézus, mind a benne hívők feltámadásáról, feltételezhetjük, hogy az alábbi másik, Rómában talált felirat is a feltámadás zsidó vagy keresztyén reménységét tagadja. Mindkét epigramma a teljes megsemmisülésről, az élet nyújtotta örömök mohó kihasználásáról beszél, bár ez utóbbi téma a *carpe diem* típusú szövegek bája nélkül szólal meg.

σπεύδετε, τὴν ψυχὴν εὐφραίνετε πάντοτε, [θ]νη[τοί],
ὡς ἡδὺς βίωτος, καὶ μέτρον ἐστὶ ζοῆς.
ταῦτα, φίλοι· μετὰ ταῦτα τί γὰρ πλεόν; οὐκέτι ταῦτα.
στήλλη ταῦτα λαλεῖ καὶ λίθος, οὐ γὰρ ἐγώ.
θύραι μὲν ἔνθα καὶ πρὸς Ἄϊδα ὁδοὶ
ἀνεξόδευτοὶ δ' εἰσὶν ἐς φάος τρίβοι.
[ο]ἱ δὴ δ[είλ]αιοι πάντ[ε]ς εἰς ἀ[νά]στασιν [...].²¹

Siessetek, gyönyörködjön lelketek mindig, halandók.
Így édes élni, és így van íze az életnek.
Ennyi csupán, barátaim! Van-e ez(élet)után bármi is? Többé semmi.
Ez a sír és ez a kő mondják ezt, nem én.
E kapuktól és a Hádészbe vivő útról

²⁰ Róma, 3–4. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 454; 266. Ld. még: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 30.

²¹ Törökország, dátum nélkül: Lattimore, Richmond: *i. m.* 74. Hivatkozik rá: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 226.

Nincs visszafele ösvény a világosságra.
 Ám a nyomorult férgek²² mind a feltámadásra [...].

φρόντιζ', ἕως ζῆς, πῶς καλῶς ταφήσειαι,
 καὶ ζῆσον, ὡς ζήσεις· κάτω γὰρ οὐκ ἔχεις
 οὐ πῦρ ἀνάψαι, οὐδε δειπνήσαι καλῶς.
 ἐγὼ λέγω σοι ταῦτα πάντα πειράσας·
 ἐντεῦθεν οὐθεὶς ἀποθανῶν ἐγείρεται.²³

Képzeld magad elé, míg élsz, pompás temetésed
 És élj, amíg élsz. Itt lent nem fénylik neked
 Halotti máglya, nincs remek lakoma sem.
 Én mondom neked, ki mindezt kipróbálta már:
 Innen egy halott sem kel fel többé.

3.2. Pozitív síron túli képzetek

3.2.1. *Ítélet. A kegyes élet jutalma*

Az itt idézett sírfeliratok szövegében a hagyományos görög vallásos képzetek jelennek meg. Mindkettő görögországi, és a Kr. e. 3. századból származik. A holtakat Rhadamanthys, Minósz vagy az alvilág jóindulatú, engedékeny úrnője, Perszephóné ítéli meg. Míg kezdetben az elíziumi mezők boldogsága csupán a héroszoké lehetett, később ez a boldogság az isteneket féltő egyszerű halandók osztályrészeül is juthatott. A feliratok ezt a későbbi szemléletet tükrözik, és a jóság, istenfélelem, kegyesség, igazságosság, tisztaság erényére hivatkoznak, amelyeknek birtokában az elhunyt hozzátartozó beléphet a boldogok szigetére.

εἰ κέκρικας χρηστήν, Ῥαδάμανθου, γυναῖκα καὶ ἄλλην,
 ἢ Μίνως, καὶ τήνδε οὔσαν Ἀριστομάχου
 κούρην εἰς μακάρων νήσους ἄγεται· εὐσεβίαν γὰρ
 ἤσκει καὶ σύνεδρον τῆσδε δικαιοσύνην·
 ἦν Τύλισος μὲν ἔθρεψε, πόλις Κρήσσα, ἦδε δὲ γαῖα
 ἀμφέπει ἀθάνατον – μοῖρά σοι, Ἀρχιδίκη.²⁴

Ha már megítélted ama jóságos másik asszonyt, Rhadamanthys
 Vagy te, Minósz, aki Arisztomakhosz ifjú hitvese volt,
 A boldogok szigetére vigyétek. Mert istenfélelemben (kegyesen) élt
 Igazságosság volt a társa.

²² A δειλαιος jelentése: *nyomorult, szerencsétlen*. Igei formájának van *gyánának lenni* jelentése is. Becsmérlő kifejezésként, bár talán túlfordítottnak tűnik, a „nyomorult féreg” jelentéstartalmát hordozza.

²³ Róma, 2–3. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 480; 288. Ld. még: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 28.

²⁴ Demetrias, Görögország, Kr. e. 3–2. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 209; 138. Ld. még: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 60.

Tüliszosz nevelte, a krétai város, éppígy gondoskodik róla – a halhatatlanról
A föld is, – ez hát a sorsod, Arkhidiké!

αἰνὴ Φερσεφόνια, ὄσιον δέχου ἄνδρα Ἀγαθοκλῆν
πρὸς σε κατερχόμενον, χρηστοσύνης πρῦτανιν·
εὐσεβέων λειμῶνα κατοίκισον, ἧ γὰρ ἀληθῆς
ψυχῆ καὶ καθαρὰ ζῶντι δίκαιος ἐνήν.²⁵

Rettenetes Perszephóné, fogadd a kegyes férfit,
Agathoklészt, aki hozzád megy le, s aki kitűnt a jóságban.
A kegyesek szigetén adj neki lakást. Mert valóban igaz
És tiszta lélek volt, igazságos egész életében.

3.2.2. *Az isteni föld*

Az alábbi felirat megrendelője az eleusziszi misztérium beavatottja lehetett. A szövegben az a reménység fogalmazódik meg, hogy az emberi test azonos, vagy hasonló Démétér, a földanya testével, illetve testéhez, tehát isteni természetű, és ilyenként nincs pusztulásra ítélve. Bár az epigrammatörédék nem fogalmazza meg tételesen, a megrendelő beavatottként nyilván hitt abban, hogy az ember, akárcsak a mag, illetve *Perszephóné* mintegy elvetetik a földre, a földdel való egyesülés pedig valamiképpen nem a halál végső győzelmét jelenti. A Hádészből visszatérő Perszephóné az alvilág fölötti győzelmet, egyfajta üdvösséget (vagy annak reménységét) jelentetette a beavatott számára.

[...] καὶ μακάρων παῖδας ἔκρυσε κόνις.
ἐνθάδ' ἐγὼ κείμει νεκρὰ κόνις· εἰ δὲ κόνις, γῆ·
εἰ δ' ἡ γῆ θεός ἐστι, ἐγὼ θεός, οὐκέτι νεκρά.²⁶

[...] És por rejti el a boldogok (istenek) gyermekeit (is).
Most fekszem, halott por. Ám ha por: föld.
Ha pedig a föld isten: isten vagyok, többé nem halott.

3.2.3. *A boldogok szigete*

A következő 3. századi, Rómában felfedezett felirat a halál viszonylagosságát jeleníti meg, azaz tagadja, hogy a halál végső valóság volna (οὐκ ἔθανε). A szöveget különösen is figyelemre méltóvá teszi a „jobb hely”, a *locus amoenus*, az elíziumi mező viszonylag beszédes és színes leírása. Aki az elíziumi mezőre lép, zsenge virágok között szökell és táncol, ugyanakkor mentes mindenféle szükségtől, az éhségtől és szomjúságtól, illetve mindenféle nyomorúságtól, a hőségtől, a hidegtől vagy a betegségtől. Ám nem lehet nem észrevennünk, hogy az elíziumi boldogság tulajdonképpen magányos boldogság, és noha más előjellel,

²⁵ Demetrias, Görögország, Kr. e. 3. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 208; 138. Ld. még: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 62.

²⁶ Thiszbé, Görögország, Kr. e. 3–2. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 451; 264. Ld. még: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 73.

de ugyanolyan árnyékszerű létezés, mint az alvilági lét. Egyfajta statikus tavasz állapotra ez, ahol a virágokon kívül, nincsenek élőlények, társak, akikkel találkozni és velük együtt örülni lehetne.²⁷ Az elíziumi mező magányos, „egyszemélyes mennyországnak” tűnik, és bár az ember itt tökéletes ragyogásban, közel az Olümposzhoz él, ez némileg árnyékot vet az egyébként pozitív képzetre.

οὐκ ἔθανες, Πρώτη, μετέβης δ' ἐς ἀμείνονα χῶρον
καὶ ναίεις μακάρων νήσους θαλίῃ ἐνὶ πολλῇ
ἔνθα κατ' Ἠλυσίων πεδίων σκιρτῶσα γέγηθας
ἄνθεσιν ἐν μαλακοῖσι κακῶν ἔκτοσθεν ἀπάντων
οὐ χειμῶν λυπεῖ σ', οὐ καῦμα, οὐ νοῦσος ἐνοχλεῖ,
οὐ πείνη σ', οὐ δίψος ἔχει σ', ἀλλ' οὐδὲ ποθεινός
ἀνθρώπων ἔτι σοι βίωτος· ζῶεις γὰρ ἀμέμπτως/
αὐγαῖς ἐν καθαραῖσιν Ὀλύμπου πλησίον ὄντως.²⁸

Nem haltál meg Próté, csak átmentél egy jobb helyre,
Nagy örömben a boldogok szigetét lakod.
Ott az elíziumi rétre szökellve, boldogan léptél,
Gyöngé virágok között, távol minden nyomorúságtól.
Nem szomorít téged már tél, hőség, betegség nem háborgat,
Nem bánt éhség, sem szomjúság, és mire vágyik az ember:
A vagyon sem gyötör már téged. Él sz hát a tökéletesen tiszta
Ragyogásban, közel az Olümposzhoz valóban.

3.2.4. Közösség az istenekkel. Az istenekbe való alámerülés

Kezdetben csupán félistenek, héroszok (Heraklész) léphettek be az istenek világába, és osztozhattak velük együtt a halhatatlanságban, később az istenek már közönséges halandókat is magukhoz emelhettek (Ganümedész, Pszükhé). Az alábbi feliratokon az a reménység fogalmazódik meg, hogy a lélek nem mélységes éjszakába, az alvilágba kerül, azaz nem árnyékszerű lét lesz túlvilági sorsa, hanem vagy maga Zeusz emeli magához az Olümposzra, vagy az istenek közössége arra méltatja, hogy a halhatatlanok asztalánál foglaljon helyet. Ixion és Tantalosz mítoszának tanúsága szerint az istenek lakomái meghívása többnyire az ő túlságosan is emberi vonásai, a féltékenység és az irigység miatt eléggé szerencsétlen kimenetelű volt. A feliratok megrendelői, úgy tűnik, letisztultabb képpel rendelkeztek az olümposziakról, és az istenek társaságára, a velük való asztalközösségre pedig vágyott túlvilági jóként tekintettek.

Az első epigramma csak töredékében maradt fenn, s nem egészen világos, hogy az ἄναξ (*fejedelem, úr*) szót metaforaként vagy szó szerint kell-e értelmeznünk. Az első esetben az „úr” a lélek vagy az isteni részt birtokló ember volna; a második esetben egyszerűen egy előkelő emberről lenne szó, akiről elképzelhetetlen, hogy a

²⁷ Bremmer, N. Jan: *i. m.*, ld. a *The Development of the Early Christian Afterlife* című fejezetet.

²⁸ Róma, 3. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 399; 228. Ld. még: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 78.

mélységes sötétség várjon rá. Míg az első két felirat a mitológiából ismert képekkel fogalmazza meg a halhatatlanság gondolatát (és talán a hagyományos vallásosság keretein belül képzelet el azt), addig a harmadikként idézett felirat megrendelője platonista fogalmakban gondolkodik. Felfogása szerint a lélek örökké él, a halhatatlanság pedig az istenekbe való alámerülést (θεόφιν κατέβη) jelenti.

[...] οὐδέ σε νῦξ ἐκ νυκτὸς ἐδέξατο· δὴ γὰρ ἄνακτας τοίους
οὐκ Αἶδας, Ζεὺς δ' ἐς Ὀλυμπον ἄγει.²⁹

[...] Sem a mélységes éjszaka nem vár rád. Ily urakat ugyanis
Nem Hadész ragad el, de Zeusz visz az Olümposzra.

καὶ με παρὰ τριπλόδεσσι καὶ ἀμβροσίησι τραπέζαις/
ἡδόμενον κατὰ δαῖτα θεοὶ φίλον εἰσορόωσιν [...].³⁰

És engem, barátjunkt, kiben az istenek kedvüket lelik
Ambróziás étekre asztaluk mellé ülni méltatnak [...].

Αἴλιανῶ τόδε σῆμα πατὴρ ἀγαθῶ φινυτῶ τε,
θνητὸν κηδεύσας σῶμα· τὸ δ' ἀθάνατον
ἐς μακάρων ἀνόρουσε κέαρ· ψυχὴ γὰρ ἀείζως,
ἢ τὸ ζῆν παρέχει καὶ θεόφιν κατέβη.
ἴσχεο δὴ στεναχῶν, πάτερ, ἴσχε δὲ μητέρ', ἀδελφούς
σῶμα χιτῶν ψυχῆς· τὸν δὲ θεὸν σέβει μου.³¹

A jó Aelianusnak emelte e sírhelyet az apa,
Eltemette a halott testet. Ám a halhatatlan
Szív a boldogok közé szökött. Mert a lélek örökké él.
Megéli az életet, és az istenekbe merül alá.
Visszafojtom sóhajom, én az apa, visszafojtja anyád is, testvéred:
A test a lélek ruhája. Féld bennem az isteni részt.

3.2.5 A lélek csillaggá vagy félistenné válik

Az itt idézett epítáfiumok ugyancsak a hagyományos vallásosság keretein belül, hogy úgy mondjam, mitológiai körülmények között képzelik el a halhatatlanságot. Az ember metamorfózison esik át, quasi mennyei lényé, csillaggá, azaz istenné (tudniillik a csillagokat istenekkel azonosították) vagy félistenné lesz halála után. Az első felirat esetében gondolhatunk még az asztrális vallás hatására is, amely szerint a halott bolygókon és csillagokon halad át, és felveszi

²⁹ Ciprus, Kr. e. 150 körül. Beckby, Hermann (Ed.): *Anthologia Graeca*. 2, Nr. 241; 146. Ld. még: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 115.

³⁰ Szmírna, 1–2. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 391; 222. Ld. még: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 230.

³¹ Itália, 1–2. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 353; 206. Ld. még: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 85.

azoknak tulajdonságait, vagy küzd ellenünk mindaddig, míg meg nem érkezik az állócsillagok szférájába.³²

μήτηρ, μή με δάκρυε· τίς ἡ χάρις; ἀλλὰ σεβάζου·
ἀστὴρ γὰρ γενόμεν θείος ἀκρεσπέριος.

Anyám, ne hullass könnyet. Ugyan mit segít ez? Inkább ámulj!
Csillag lettem, dicső esthajnalcsillag.

ζήσας ὡς δεῖ ζῆν, ἀγαθὸς δ' ἐν πᾶσι νομισθεῖς,
Θρέπτος ἀκμὴν νέος ὦν ὄχετ' ἐς ἡμιθέους.³³

Éltél, ahogy élni kell, mindenben a jót tartva szem előtt.
Threptosz, noha még fiatal, a félistenek közé megy.

3.3. Semleges síron túli képzetek

3.3.1. Édes álom

Semlegeseknek neveztük a halált álomként megjelenítő szövegeket, mivel a síron túli öntudatlanság semmiképpen nem tekinthető pozitívnak, ugyanakkor az elégikus hangvétel, a halálban is megmaradó hitvesi szeretet, illetve a szarkazmus és cinizmus teljes hiánya miatt negatívoknak sem lehet nevezni ezeket. Ez az álom édes, ami egyaránt jelentheti a halál borzalmának kissé selypegő megszépítését, és az elkerülhetetlenbe való csendes belenyugvást, elégikus beletörődést.

Noha a második epigramma nem beszél kimondottan álomról, a halált a gondtalanság, egyfajta édes színekúra állapotaként írja le. A harmadik sírfelirat, úgy tűnik, számol az újjászületés (πάλιν γενέσθαι), vagyis valamiféle reinkarnáció, újramegtettesülés lehetőségével. Az is elképzelhető, hogy a szövegben ciklikusságról van szó a sztoikus filozófia hatására, vagyis arról, hogy egy következő világcorszakban minden újra megismétlődhet.³⁴

Ποπιλίης τάφος οὗτος· ἀνὴρ δ' ἐμὸς αὐτὸν ἔτευξεν
'Ὀκέανος, πάσης ἐμπέραμος σοφίης·
κούφη τοιγὰρ ἐμοὶ πέλεται κόνις· ἐν δ' Ἀχέροντι
ὑμνήσω τὴν σὴν, ὦ ἄνερ, εὐσεβίην.
μέμνεο κὴν ζωῆς ἐμέθεν καὶ πολλὰκι τύμβω
σπεῖσον ἀπὸ βλεφάρων δάκρυ' ἀποιοχόμενῃ
καὶ λέγε Ποπιλίην εὔδειν, ἄνερ· οὐ θεμιτὸν γάρ
θνήσκειν τοὺς ἀγαθοὺς, ἀλλ' ὕπνον ἠδὺν ἔχειν.³⁵

³² Ld. Ferguson, Everett: *i. m.* 203.

³³ Itália, 1–2. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 255; 156. Ld. még: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 95.

³⁴ Ld. Ferguson, Everett: *i. m.* 303.

³⁵ Róma, 1–2. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 271; 162. Ld. még: Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 71.

Popiliáé ez a sír. Férjem Okeanosz
 Emelte, ki minden bölcsességben jártas.
 Így hát míg könnyű hamu lesz belőlem: az Akherónban
 A te kegyességedet (inkább: a halott iránti kegyelet) áldom, én férjem!
 Emlékezz rám, míg élsz, és e sírra gyakran
 Hints szemed könnyeiből, és mondd az elköltözöttnek, mondd, ó férjem:
 „Popilia alszik!” Mert nem a halál,
 Hanem édes álom jussa a jóknak.

[...] Εἷστρος ὀλος Μεί[χου?] τὸ φιλόξενον ἦθος ἀνυμνω/
 ζῶν εἶχε βίον ἠδύν, ἔχεις καὶ νῦν ἀμέριμον,
 μηκέτι φροτί[ζων] που[λυ] [...].³⁶

[...] Egész Histria magasztlaja Meikosz vendégszerető természetét.
 Míg éltél édes életed volt, most is gondtalan az életed,
 Nem aggódsz már [...].

εἰ πάλιν ἔστι γενέσθαι, ὕπνος <σ> ἔ[χει οὐκ ἐπὶ δηρὸν,]
 εἰ δ' οὐκ ἔστιν πάλιν ἐλθεῖν, αἰών[ιος ὕπνος].³⁷

Ha van újjászületés, nem lesz hosszú az álmod,
 Ha pedig nincs visszajövetel: örök lesz az álom.

Összegezve az elmondottakat, azt mondhatjuk, hogy a megvizsgált feliratok igen gazdag és változatos képet nyújtanak az ember síron túli életét vagy sorsát illetően.

Ezekről a feliratokról ki-ki a maga „eszkatológiai nyelvén vagy nyelvjárásában” hallhatja a túlvilági léttel vagy nemléttel kapcsolatos gondolatokat. Ha maradunk az előbbi metaforánál, ezek a sírfeliratok valóban, „különbéle eszkatológiai nyelveken, nyelvjárásokban” szólnak hozzánk, és ebbe a nyelvi sokféleségbe szólt bele a Kr. u. 1. századtól a keresztyénség is, a maga különleges eszkatológiai „nyelvjárásával”.

4. Az újszövetségi eszkatológia néhány alapvonása

4.1. Az újszövetségi eszkatológia mint probléma

Ha az a kérdésünk, hogy mit tanít az Újszövetség a halál utáni életről, komoly gondba ütközünk, amelyet François Vouga szellemesen úgy fogalmaz meg, hogy az Újszövetség kitérni látszik a kérdés elől, bár nyilván nem azért, mintha nem ismerné a választ a kérdésre, hanem azért, mert gyakran csupán

³⁶ Histria, Románia, 2–3. sz. A szöveg részleges helyreállítását Werner Peek végezte el. Pippidi, M. Dionisie: *Inscriptiunile din Scythia Minor grecești și latine*. [Scythia Minor görög és latin feliratai.] Vol. I. *Histria și imprejurimile*. Academia Republicii Socialiste România, București 1983, 407.

³⁷ Szmirna, 2. sz. Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 72.

érinti a kérdéskört.³⁸ Hasonlóan fogalmaz a neves holland vallástörténész, Jan N. Bremmer is, aki azt mondja, hogy az „örök élet kérdéskörében” a feltámadás volt a keresztyéség legbámulatosabb eszméje, ám egyéb vonatkozásban az újszövetségi híradások igencsak szűkszavúak.³⁹ És csakugyan, bármiről is írjanak az újszövetségi szerzők, akár etikai kérdésekről, akár gyülekezeti rendről, mindennek háttérében előfeltevésként van jelen a halál utáni életről szóló erős meggyőződés, ámde nem találunk programatikus, rendszeres módon kifejtett tanítást. Pál levelei, amelyek bepillantást engednek a korai keresztyén gyülekezetek életébe, mindennapjaiba, csupán érintik a témát. Vagyis az apostol rendszerint akkor beszél a végső időről, a halál utáni életről, amikor különböző gyülekezeti kérdésekre kell válaszolnia, vagy gyülekezeti gondokat kell megoldania. Ha tehát megkíséreljük tematizálni, rendszerbe fogni az Újszövetség eszkatológiai tanítását, olyan kijelentéseket kell megvallatnunk, amelyek legtöbbször a keresztyén közösségek életének pillanatnyi kontextusában fogalmazódtak meg.

Ez a tanulmány a páli levelekere, ezen belül is az 1Thessz 4,13–18, az 1Kor 15, a 2Kor 5,1–10 és a Fil 3,20–21 szövegeire szorítkozik. A levelek eszkatológiai gondolatait levelenként, a levelek megírásának kronológiai sorrendjében mutatom be.⁴⁰

4.2. A páli levelek eszkatológiájának néhány alapvonása

4.2.1. Örökké az Úrral leszünk (1Thessz 4,13–18)

Úgy tűnik, hogy az első keresztyén gyülekezeteket nem annyira a halál utáni élet – úgy, ahogy azt mi általában érteni szoktuk – foglalkoztatta, hanem sokkal inkább a közeli vég, azaz Krisztus küszöbön álló visszajövele, a parúzia kötötte le figyelmüket. Krisztus visszajövelekor a benne hívő a magasba, Krisztus elé ragadtatik, és vele lesz örökké: *Elragadtatunk felbőköm az Úr fogadására a levegőbe, és így mindenkor az Úrral leszünk.* (17b)

E korai levél alapján a Krisztus eljövetelekor megvalósuló „örökké az Úrral” levést tarthatjuk a keresztyénség eszkatológiai „ősképzetének”. Ám a szövegben ott van egy másik gondolat is: az „alvók” (κοιμηθέντες), a már elhunyt hívők feltámadása. Nehéz megállapítani, hogy mit is gondoltak a thesszalonikaiak az alvókról, hogyan képzelték el elhunyt szeretteik vagy hittársaik túlvilági sorsát. Bizonyossággal annyit mondhatunk, hogy szomorkodtak miattuk, nem tudták, hogy mit is gondoljanak a kérdésről, és emiatt talán reménytelenségben voltak felőlük (13.). Ez a szomorúság, illetve a tudatlanságuk miatti bizonytalanság feltehetően nem arra vonatkozott, hogy az elhunytak hátrányban lenné-

³⁸ Gounelle, André – Vouga, François: *Mi van a halál után?* Bencés Kiadó, Pannonhalma 2008, 172.

³⁹ Bremmer, N. Jan: *i. m.*, ld. a *The Development of the Early Christian Afterlife* című fejezetet.

⁴⁰ A páli levelek kronológiájához ld. Budai Gergely – Herczeg Pál: *Az Újszövetség története.* Kálvin Kiadó, Budapest 1994.

nek a még megmaradtakkal (περιλειπόμενοι), tehát azokkal szemben, akik reménység szerint megérik a parúziát, hanem – bárhogyan is képzeltek el – az elhunytak sorsával volt kapcsolatban.⁴¹

Pál apostolnak sincs mondanivalója az alvás mibenlétéről, nem beszél arról, hogy azok, akik már meghaltak, milyen létállapotban vannak, hogy egyáltalán vannak-e valamilyen létállapotban, csupán annyit tesz, hogy a feltámadás zsidó reménységét állítja a thesszalonikaiak elé, de ez utóbbiról sem állít semmi közelebbit. Tehát Krisztus halálából és feltámadásából kiindulva, és szem előtt tartva a thesszalonikaiak vigasztalását, a Krisztus elé ragadtatás gondolata mellett az apostol megfogalmazza a Krisztusban elhunytak/alvók feltámadásának gondolatát is, amely megelőzi az életben maradottak elragadtatását:⁴² *...először feltámadnak a Krisztusban elhunytak, azután mi, akik élünk, és megmaradunk, velük együtt elragadtatunk* (16b–17a). Am miként az alvásról, úgy az elragadtatásról (ἀραγησόμεθα) és feltámadásról sem mond semmi közelebbit. A leírás a zsidó apokaliptika nyelvezetét használja (riadó, arkangyal, felhő, levegőég), s e nyelvezet képviségétől elcsábulva pedig – miként Geréb Zsolt találóan megjegyzi – nem lenne ildomos olyan kérdéseket tisztázni, amelyeket Pál apostol nem kívánt kifejteni.⁴³

Egy kérdést viszont mindenképpen érdemes feltenni, és pedig azt, hogy milyen irányú Jézus visszajövelete? A levegőégből a menny felé tart, amerre a benne hívők tartanak, vagy a föld felé, amerre Jézus tart? Ha ez utóbbiról van szó, akkor a Krisztussal való együttlét helyszíne a föld, s így a gondolat mögött az ezeréves birodalom képzetét fedezhetjük fel.⁴⁴

4.2.2. *Test és vér nem örökölheti Isten országát (1Kor 15)*

Az első korinthusi levélben az apostol ugyanazt a két fő gondolatot fogalmazza meg, mint a thesszalonikaiaknak címzettben: a holtak, a Krisztusban elaludtak feltámadását, illetve a parúziakor a még életben levő hívők elváltozását. Úgy tűnik, hogy itt e kettő egy időben történik: *...mert meg fog szólalni a barsona, és a halottak feltámadnak romolhatatlanságban, mi pedig elváltozunk* (52b), és akárcsak az 1Thessz esetében következik Isten örök uralma: *Azután jön a vég, amikor átadja az uralmat az Istennek és Atyának.* (24a)

Az 51. versnek több szövegvariánsa van: 1. πάντες οὐ κοιμηθήσομεθα, πάντες δὲ ἀλλαγήσομεθα (nem fogunk ugyan mindnyájan elhunyni, de mindnyájan el fogunk változni); 2. πάντες κοιμηθήσομεθα, οὐ πάντες δὲ ἀλλαγήσομεθα (mindnyájan elaluszunk, de nem mindnyájan változunk el), 3. πάντες ἀναστήσομεθα, οὐ πάντες δὲ ἀλλαγήσομεθα (mindnyájan feltámadunk, de nem mindnyájan változunk el.) Az első mondatban, akárcsak az 1Thessz esetében arról van szó, hogy némelyek életben lesznek Krisztus eljöveletekor; a második és harmadik mondat viszont az ál-

⁴¹ Geréb Zsolt: *A thesszalonikabeliekhez írott levelek magyarázata*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2004, 75.

⁴² Gounelle, André – Vouga, Francois: *i. m.* 197.

⁴³ Ld. Geréb Zsolt: *i. m.* 79.

⁴⁴ Ld. uo. 82.

talános feltámadásról beszél azzal a megkötéssel, hogy nem mindenki változik is el. Ha a szövegvariánsok valamelyikét fogadnánk el, a fejezetben megszólalna egy harmadik képzet is: a feltámadottak különválasztása üdvözőkre és elkárhozókra.

Bár a gondolatok ugyanazok, mint az 1Thessz-ben, itt cizelláltabban, kidolgozottabban jelennek meg, mi több, talán nem pusztán cizelláltságról van szó, hanem az eszkatológiai gondolatok újabb tartalommal való feltöltéséről is. Miként az előző fejezetben megjegyeztük, Pálnak nincs mondanivalója a feltámadás mibenlétéről, így csak nagyon óvatosan kockáztathatjuk meg azt a feltevést, hogy valószínűleg materiálisabban fogta fel a feltámadást. Annyi bizonyos, hogy itt már határozottan kijelenti, hogy *test és vér nem örökölheti Isten országát* (50a), vagyis a halandó ember a maga hús-vér állapotában nem léphet be Isten eljövendő országába. A feltámadás testi helyreállítás (is), de ennek a testnek magára kell öltetnie a romolhatatlanságot és halhatatlanságot (53.). Ugyanez vonatkozik azokra is, akik megérik Krisztus visszajövetelét: nem csupán elragadtatnak (1Thessz), hanem elváltoznak, azaz egy szempillantásban ugyancsak meg kell ízlelniük a halált, le kell vetniük romlandó és halandó testüket. Ami meg a parúzia utáni állapotot illeti, míg az 1Thessz semmi közelebbit nem mond az „örökké az Úrral leszünk” természetéről, itt Isten országa egyértelműen lelki természetű (πνευματικός).

A feltámadás alapja itt is Krisztus halála és feltámadása, és ez az apostol első és legerősebb érve. Am a feltámadást tagadókkal folytatott vita során sok motívumot felhasznál az érvelésben: 1. a halottakért történő megkeresztelkedés korinthusi gyakorlata; 2. a földbe vetett gabonamag, amelynek Isten új alakot (σῶμα) ad; 3. a testek (σάρξ) különböző fajtája, *conditio*ja (dicsőségesek és kevésbé dicsőségesek); 4. az érzeki (σῶμα ψυχικόν) és lelki test (σῶμα πνευματικόν) üdvrendi sorrendje, amely az érvelésben a feltámadás szükségszerűségét hivatott bizonyítani, mivel az elsőtől haladunk a második felé; 5. a romolhatatlanság, mint öltözék (ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν). François Vouga találoán jegyzi meg:

„Az 1Kor 15-ben, akárcsak az 1Thessz 4-ben az alkalmazott nyelv, az ábrázolás és a teológiai fogalmak mindegyike az apokaliptika területéről való, [ám] az 1Kor 15 érvelésének kifejtése mindemellett úgy jelenik meg, mint ami átmenet a Szent Pál eszkatológiájának történetében.”⁴⁵

4.2.3. *Nekünk pedig a mennyben van polgárjogunk (Fil 1,21–24; 3,20–21)*

A filippibeliekhez írott levélben az elköltözés, vagyis a halál már úgy jelenik meg mint nyereség, mint a „jobb”, mint a „Krisztussal lenni” állapota (Fil 1,21–23). A hívő igazi otthona, városa, polgárjoga⁴⁶ a mennyben van, ugyanakkor a

⁴⁵ Gounelle, André – Vouga, François: *i. m.* 217.

⁴⁶ A πολίτευμα szótári jelentése polgárjog, kormányzati elv. Pál feltehetően Filippi különleges státusára utal, azaz arra, hogy a város nem a provinciától, hanem egyenesen Rómától függött, ahogy a hívő ember életét sem a földi viszonyok, hanem a „mennyei kormányzati elv” határozza meg, ám mindez valószínűleg csupán utalásszerűen van benne a kifejezésben. Ld. Cserhádi Sándor: *Pál apostolnak a filippibeliekhez írt levele*. Magyarországi Ev. Egyház Sajtóosztálya, Budapest 1976, 183.

gyülekezet Pállal együtt Krisztus parúziájára vár, amikor a halandó, földi test⁴⁷ átváltozik Krisztus dicsőséges testéhez hasonló testté. Ekkor Krisztus mindent alávet magának, és nem Istennek adja át a hatalmat, mint ezt az 1Kor-ban látjuk. A levél semmi közelebbit nem mond arról, hogy az elhunyt hívő azonnal megkapja-e a dicsőséges testet, vagy várnia kell a parúziáig, és a még élőkkal együtt részesül a dicsőséges test ajándékában. Az viszont bizonyosnak látszik, hogy a halál és a parúzia közti időszakban az elhunyt hívő Krisztussal van, és ez nyereség és „jobb”. A feltámadásról tételesen már nincs szó ugyan, de a Krisztus dicsőséges testéhez hasonló átváltozás nyilván a halandó, pusztulásra ítélt test helyreállítását jelenti, mely a hívőnek talán már halála pillanatában, de Krisztus eljövetelkor mindenképpen, osztályrészesül jut. A levél „kevert” eszkatológiai nyelvezetet használ, azaz megtaláljuk benne mind a zsidó apokaliptika parúziájának, mind a hellenisztikus eszkatológia elköltözés, mennyei haza elemeit.

4.2.4. Szeretnének kiköltözni a testből, és hazaköltözni az Úrhoz (2Kor 5,1–10)

Ha az 1Kor „átmenet a páli eszkatológia történetében”, a 2Kor fontos lépéscsőfok, ugyanis Pál itt már nem a zsidó apokaliptika nyelvezetét használja, hanem a hellenisztikus eszkatológia beszédmodjában fejt ki gondolatait (két lakóhely, két ruha). Nincs szó parúziáról, elragadtatásról, és a feltámadás eszméjére is csupán a sorok között olvasva bukkanunk, mintha csak arról volna szó, hogy az apostol nem tud szabadulni zsidó örökségétől. A korinthusi hívők között bizonyára sokan gondolkodtak platonikus kategóriákban, azaz a testet olyan ruhának tartották, amit le kell vetni, és amitől meg kell szabadulni, hogy az ember kilépjen önmagából, és igazi önmaga lehessen. Úgy tűnik, hogy noha Pál elfogadja és használja ezt a nyelvezetet, hogy tudniillik a hívő szeretne kiköltözni a testből, és hazaköltözni valódi honába, az Úrhoz, valójában visszaborzad a mezítelenség, azaz a testnélküliség gondolatától, és a mennyei létet sem tudja elképzelni, ha nem is hús-vér, de legalább lelki test nélkül: *ha le is kell vetkőznünk, ne bizonyuljunk mezítelenekeknek* (3.),⁴⁸ *nem levetkőzni akarunk, hanem felöltözni, hogy a halandót elnyelje az élet* (4.).⁴⁹ Tételesen viszont nincs szó feltámadásról. A földi sátorház, a test összeomlásakor, mondhatni a halál beálltakor mennyei háza van (ἔχομεν) az embernek.⁵⁰ Ez a mennyei ház pedig örök, szemben az ideiglenes sátorházzal. A mennyei hajlék felöltésének gondolata nyilván analóg a feltámadás

⁴⁷ A szövegben a *σῶμα τῆς ταπεινώσεως* kifejezés olvasható, ami szó szerint ezt jelenti: *a megalázottság teste*. Értelme viszont a következő: *alacsony állapotú, azaz földi, romlandó test*. A latin *corpus humilitatis nostrae* kifejezés, noha tükörfordítás, érdekes módon sokkal inkább kifejezi az apostol mondanivalóját: *a humilitas* (alázat, alacsony származás) ugyanis a *humus* (föld) szó származéka.

⁴⁸ Ld. Cserhádi Sándor: *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt második levele*. Luther Kiadó, Budapest 2009, 170.

⁴⁹ Az Új Revideált Károli szerint (Veritas Kiadó, 2007).

⁵⁰ Az 1. versben képzavart vehetünk észre. Pál mintha elfelejtené, hogy a földi sátorházat, a testet is Isten teremtette. Vö. Gounelle, André – Vouga, François: *i. m.* 222. Valószínűleg egy pillanatra az Isten sátorára gondolhatott, amelyet mennyei minta szerint kellett elkészíteni, és míg az „eredeti” valóban nem kézzel készült, a szent sátor emberi kéz alkotta hajlék.

gondolatával, ám itt már nincs alvás, bármit jelentsen is az, és ezt nem előzi meg Krisztus visszajövele, hanem a testből való kiköltözés pillanatában a hívő azonmód hazaköltözik az ő Urához. A testben lakás állapota olyan *conditio humana*, amelyben az ember távol van az Úrtól, ezért, bár a testben is törekszük arra, hogy kedves legyen Urának, szíve szerint mégis arra vágyik (θαρροῦμεν δέ, καὶ εὐδοκοῦμεν μᾶλλον), hogy igazi otthonába mehessen.

Kérdés azonban, hogy ez a mennyei haza, a mennyei test utáni erős vágyakozás mennyire jellemezte az 50-es évek keresztyén közösségeit. A többes szám használata arra látszik utalni, hogy ebben a vágyban osztozott a gyülekezet is, ám könnyen lehet, hogy itt a többes szám csupán *pluralis majestatis*, azaz a heves vágyat az apostoli lét nyomorúsága, a sátor fokozatos elbomlása (*szüntelen a halál révén állunk Jézusért*,⁵¹ ha a külső emberünk megromlik is... 4,11.16) váltja ki Pálból, és teszi szubjektíve kívánatosná számára a mennyei hazát. Másként-fogalmazva: a mennyei otthont, öltözetet illető reménység közös lenne a gyülekezettel, az irántuk érzett heves vágy személyes. A hívőnek oda kell majd állnia Krisztus ítélőszéke elé (10.), ám ez az ítélet feltehetően nem egyetemes, azaz Krisztus nem az üdvösségről, illetve a kárhozatról dönt, hanem mintegy mérlegre teszi a benne hívők földi életében végzett munkáját. Erre látszik utalni a φᾶλος melléknév, amely inkább *haszontalant, hitványt* jelent, és nem annyira etikai értelemben vett *gonosz* (vö. 1Kor 3,12–15). Ez az ítélet, vagy inkább számonkérés akkor következik be, amikor hazaköltözik az ember.⁵²

Összegezve az elmondottakat, a megvizsgált textusok alapján Pál eszkatológiai gondolkodásában a következő fázisokat állapíthatjuk meg:

1. fázis. A Krisztusban elhunytak feltámadnak Krisztus visszajövelekor, ezt követően a még élők elragadtatnak Krisztus elé, és ezután örökké vele lesznek. Ez a Krisztussal való örök együttlét talán a földi térhez kötődik, a feltámadott test pedig – miként a zsidó elképzelésekben – talán materiálisabb. Pál semmi közelebbit nem mond az alvás természetéről (1Thessz).

2. fázis. A Krisztusban elhunytak feltámadása egy időben történik a még élők elváltozásával. Itt az elváltozás az elragadtatás helyébe lép, és azt fejezi ki, hogy a még élőknek is át kell esniük valamiféle halálon, amely után romolhatatlan testet kapnak. Isten országa, a vele való együttlét helye a menny, a feltámadott test pedig egyértelműen lelki-szellemi természetű. Pál itt sem mond semmi közelebbit a Krisztusban való elalvás mibenlétéről (1Kor 15).

3. fázis. Tétélesen nincs szó feltámadásról, Krisztus eljövelekor a hívők dicsőséges testet kapnak. A halál Krisztussal való együttlétet jelent, átköltözést a vágyott mennyei országba. Nem világos, hogy a Krisztusban hívő már a halál pillanatában megkapja-e a dicsőséges testet, vagy Krisztussal ugyan, de valamilyen köztes állapotban létezik (Fil 3,20–21).

⁵¹ Vagy: szüntelen halálra adatunk Jézusért (L. M. I.).

⁵² Ld. Cserhádi Sándor: *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt második levele*, 167.

4. Fázis. Tételezen nincs szó feltámadásról, a halál, a földi sátorház elbomlásának pillanatában a hívőnek örök háza, azaz teste van a mennyben. A reménység tárgya nem a lemeztelenedés, azaz nem a testtől különvált lélek üdvössége, hanem felöltözés, azaz a testi-lelki helyreállítás. Az otthon, a valódi haza a mennyben van (2Kor 5,1–10).

5. Hasonlóságok és kölcsönhatások a hellenisztikus és a páli eszkatológiában

5.1. Feltámadás

Justinus, a 2. századi apologeta ezt írta:

„Amikor azt állítjuk, hogy minden Isten által rendeltetett és lett, úgy tűnik, mintha Plátón tanát idéznők. Amikor az eljövendő világégeről beszélünk, a sztoikusokét. Amikor arról szólunk, hogy a gonoszok lelkei a halál után is érezni fognak, és úgy nyerik el a büntetésüket, míg az igazak lelkei a szenvedésektől szabadon, boldogan élnek, úgy tűnik, hogy ugyanazt mondjuk, mint a költők és filozófusok.”⁵³

Justinus szerint ez azért lehet így, mivel a démonok előre tudtak a keresztény tanításról, a költők meséivel (*a fentiek mellett a Zeusz-fiakról szólókkal*) pedig megpróbálták kompromittálni azt. Mi meg hozzátehetnénk: a feltámadásról viszont, mivel többségükben görög–római démonok lehettek, úgy tűnik, semmit nem hallottak.

Miután Peres Imre csaknem ezer hellenisztikus, illetve római császárkori sírfeliratot vizsgált meg, megállapította, hogy bár többségük valamilyen síron túli reménységről tanúskodik, ez a reménység „még elvétve sem terjed ki valamilyen testi, szomatikus továbbélésre”.⁵⁴ Egy 2. századi epigramma mintha valamelyest nyitott lenne egyfajta szomatikus továbbélés irányában, vagyis nem túl valószínű lehetőségként felveti az újramegtetesülés gondolatát:

εἰ πάλιν ἔστι γενέσθαι, ὕπνος <σ’> ἔ[χει οὐκ ἐπὶ δηρὸν,
εἰ δ’ οὐκ ἔστιν πάλιν ἐλθεῖν, αἰὼν[ιος ὕπνος.]⁵⁵

Ha van újjászületés, nem lesz hosszú az álmod,
Ha pedig nincs visszajövetel: örök lesz az álom.

Ám a szövegből nyilvánvaló, hogy nem hittel vagy reménységgel van dolgunk, hanem esetleg a sztoikus ciklikus visszatérés gondolatának visszfényével vagy azzal az alapállással, amely elnéző agnoszticizmussal mindent – és annak ellenkezőjét is – elképzelhetőnek tart. A hellenisztikus világtól, úgy tűnik, olyannyira

⁵³ Varga László (ford.): *Justinus Martyr apológiája*. Marosvásárhely 2006, 22.

⁵⁴ Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 101. Idézi: Cserháti Sándor: *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt első levele*, 700.

⁵⁵ Szmirna, 2. sz. Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 72.

idegen volt a feltámadás gondolata, hogy – amennyiben egyáltalán felvetődött eszkatológiai gondolatként – csupán gúny tárgya lehetett, amint azt már idéztük:

Én mondom neked, ki mindezt kipróbálta már:
Innen egy halott sem kel fel többé.⁵⁶

Ez az elutasító idegenkedés, akár a síron túli élet bárminemű formájának a tagadása, akár a testi továbbéléstől való platonikus viszolygás volt az alapja, mintegy történelmi kontextusba helyezi számunkra az athéni beszéd sikertelenségét – *Amikor a halottak feltámadásáról hallottak, egyesek gúnyolódtak...* (ApCsel 17,32) –, illetve a korinthusi Krisztus-hívők feltámadással kapcsolatos makacs ellenérzését.

Cserhádi Sándor úgy látja, hogy amikor Pál apostol a korinthusi feltámadás-tagadókkal vitázik, nem egyetlenegy frontot lát maga előtt.⁵⁷ Az egyik csoport talán ismerős lehet számunkra egynémely sírfeliratról, amelyeknek megrendelői az epikureizmus hatására elképzelhetetlennek tartottak bármiféle halál utáni életet. Mivel Pál alapként hivatkozik Krisztus feltámadásának tényére, az így gondolkodó hívők természetesen hittek Krisztus feltámadásában, visszajövetelében, az az abban, hogy nekik nem kell meghalniuk, s akárcsak a thesszalonikaiak esetében, Krisztus küszöbön álló parúziája miatt a halál utáni lét kérdése talán fel sem vetődött bennük. Ám az időközben elhalálozott hittestvérek sorsa akuttá tette a kérdést, a parúziára még mindig váró hívők pedig vagy szomorkodtak az elhalálozott testvérek miatt, mert nem tudták, hogy miként gondolkozzanak a kérdésről (thesszalonikaiak), vagy – bár feltehetően kisebbségben lehettek – az epikureista filozófia hatása alatt megsemmisülésnek tekintették a halált (korinthusiak).

Az is elképzelhető, hogy az 1Kor 15,32-ben Pál apostol által idézett *együnk és igyunk, mert holnap úgyis meghalunk* életelv nem pusztán retorikai megfontolásból került bele Pál érvelésébe, hanem az egyre késlekedő parúzia és az egyre több haláleset okán egynémely korinthusi hívő számára valóban életfilozófiává válhatott. Ez az életelv egybecseng a már szintén idézett és a negatív síron túli képzeteket megfogalmazó sírfeliratok gyakori tanácsával:

Siessetek, gyönyörködjön lelketek mindig, halandók,
Így édes élni, és így van íze az életnek.⁵⁸

Igaz ugyan, hogy az újszövetségi feltámadáshit nem jelenik meg a hellenisztikus, illetve császárkori sírfeliratokon, az is igaz, hogy a feltámadás tagadása – legalábbis doktrinális szinten – nem jelenik meg az Újszövetségben, de a negatív síron túli képzetek és az újszövetségi feltámadáshit összevetése, az analógiák teljes hiányában sem eredménytelen vállalkozás: érthetőbbé válik számunkra

⁵⁶ Róma, 2–3. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 480; 288:

οἱ δὲ δ[εῖλ]ται πάντ[ε]ς εἰς ἀ[νά]στασιν;
ἐντεῦθεν οὐθεὶς ἀποθανὼν ἐγείρεται.

⁵⁷ Cserhádi Sándor: *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt első levele*, 701.

⁵⁸ Róma, 3–4. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 454; 266.

a feltámadásgondolat iránti, keresztyén közösségekben is fellelhető, többé-kevésbé heves ellenszenv. Pontosabban szólva: a negatív sírfeliratok szövegei abban segítenek, hogy a feltámadásgondolat iránti ellenszenvet árnyaltabban lássuk, és nem csupán platonista idegenkedést észleljünk abban, bár – s ezt újra hangsúlyoznunk kell – a feltámadást tagadó korinthusiak között feltehetően kisebbségben voltak azok, akik az epikureista filozófia vagy valamilyen vulgár-epikureizmus alapján vonták kétségbe a feltámadást.

Mint lehetséges analógiát említhetjük a Pál érvelésében használt földbe vetett gabonamag képét, amely analógnak tűnik egy Kr. e. 2–3. századból származó epigramma mögött felsejlő gondolattal. A feliratban tételesen ugyan nincs szó földbe vetett, elhaló, majd életre kelő magról: „Ha pedig a föld isten: isten vagyok, többé nem halott.”⁵⁹

Am a versben megfogalmazódó „isteni föld” gondolata mögött feltételezhetően ott van az is, hogy az embert, akárcsak az alvilágból feljövő Perszephonét, azaz a földbe vetett kisarjadt magot, nem tartja fogva végleg a halál, és a föld-anyakával való egyfajta misztikus egyesülés által még halott por mivoltában sem nevezhető halottnak. Igaz, a későbbi rabbinikus iratok is használják a földbe vetett gabonamag képét, ami azt jelentheti, hogy már korábban is használták, s így Pál akár a maga farizeusi múltjából is ismerhette. A 2. század végén Rabbi Chijjá bár Joszéf így érvelt a feltámadás mellett:

„Ha a búzamag, amely csupaszon kerül az anyaföldbe, ki tudja milyen gazdag ruházatban sarjad ki újra belőle, mennyivel inkább áll ez majd az igazra, akit az ő öltözékében temettek el.”⁶⁰

Bárhogy is legyen, akár zsidó forrásból, akár a Démétér-kultusz szókinéséből származzék a kép, mivel a korinthusi keresztyének ez utóbbit ismerhették, ez otthonos lehetett számukra, és akár termékeny képzettársításokra is alapul szolgálhatott.

5.2. Alvás

Egynémely sírfelirat a halált örök vagy (amennyiben van visszatérés) rövid, illetve édes álmoként jeleníti meg. Kérdés, hogy az *édes álom* mennyiben költői klisé, mely gyakorlatilag az én, az öntudat megsemmisüléséről beszél, vagy éppen sztereotíp formula, „itt alussza örök álmát” értelemben, amely egy modern temetőben sem mond semmi közelebbit a halott, illetve hozzátartozói hitéről. Elképzelhető, hogy az *édes álom* az esetek többségében valóban semmitmondó kifejezés, ám adott esetben akár valamiféle csendes, „stand by” létmódot is ért-

⁵⁹ Thiszbé, Görögország, Kr. e. 3–2. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 451; 264: εἰ δ' ἡ γῆ θεός ἐστι, ἐγὼ θεός, οὐκ ἐπι νεκρά.

⁶⁰ Ld. Cserhádi Sándor: *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt első levele*, 736. Idézet Strack, Hermann L. – Billerbeck, Paul: *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash*. III. Band. *Die Briefe des Neuen Testaments und die Offenbarung Johannis*. München 1982-ből (1. *Brief an die Korinther 15,37: Ein nacktes Korn*).

hettek rajta. Tehát édes álmodni némely esetben akár azt is jelentheti, hogy a halott nem hal meg egészen, nem hull ki végképpen a létből. Az ilyen típusú sírszövegek afféle visszafogott reménységgel tekintenek a halálra, a reménység tartalma pedig az, hogy az ember valamiképpen, létében összezsugorodva ugyan, de mégiscsak *létezik* a halált követően is, hiszen életjeleket mutat: édesen alszik.

[...] οὐ θεμιτὸν γάρ
θνήσκειν τοὺς ἀγαθοὺς, ἀλλ' ὕπνον ἡδὺν ἔχειν.⁶¹

Mert nem a halál,
Hanem édes álom jussa a jóknak.

ἔχεις καὶ νῦν ἀμέριμνον,
μηκέτι φορτί[ζων] που[λυ] [...].⁶²

Most is gondtalan az életed,
Nem aggódsz már [...].

Ugyanígy kérdés: miként értékeljük a „Krisztusban elhunytak/alvók” (οἱ κοιμηθέντες ἐν Χριστῷ) páli fordulatot? Az Újszövetség-kutatók véleménye megoszlik abban, hogy a páli szóhasználat csupán bármiféle teológiai tartalom nélküli eufemizmusnak tekintendő-e,⁶³ vagy jelentős metafora, amely fontos eszkatológiai mondanivalót hordoz.⁶⁴ Olyan vélemény is akad, mely szerint Pál a halál-álomban egy olyan teljesen újszerű képi konstrukciót alkotott meg, amely különösen is alkalmas volt arra, hogy az apostol mintegy belesúrítsen eszkatológiai vízióját.⁶⁵ Peres Imre ihletett megfogalmazása szerint az alvásmetafora azt kívánja sugallni, hogy

„[...] az emberi lét lényege a minimumra zsugorodva a lélekbe transzformálódik, amely azonban a halál után valamiféle visszaszorításon megy keresztül, vagyis maximálisan minimalizált létformába. De hogy a lélekből az élet teljesen ki ne vesszen, alvásban van tartósítva.”⁶⁶

Mivel az alvással kapcsolatos textusok (1Thessz 4,13–15, 1Thessz 5,10, 1Kor 11,30, 1Kor 15,18) nem adják könnyen magukat, csaknem teljes bizonyossággal csupán annyit állíthatunk, hogy az alvás Pál apostol használatában nem pusztá

⁶¹ Róma, 1–2. sz. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 271; 162.

⁶² Histria, Románia, 2–3. sz. Pippidi, M. Dionisie: *Inscriptiunile din Scythia Minor grecești și latine*. Vol. I. *Histria și împrejurimile*, 407.

⁶³ Plummer, Alfred: *A Commentary on St. Paul's First Epistle to the Thessalonians*. Robert Scott, London 1918, 69.

⁶⁴ Thiselton, C. Anthony: *1 and 2 Thessalonians through the centuries*. Wiley-Blackwell, Chichester 2011, 120 skk. Ld. még: Beale, G. K.: *1–2 Thessalonians*. Inter-Varsity Press, Leicester 2004, 71. és 73; Morris, Leon: *1 and 2 Thessalonians*. Inter-Varsity Press, Nottingham 1984, 50.

⁶⁵ Ramey, Martin: Conceptual Blending and the Sleep and Death Motif. In: *Style* 39. (2005/2), 175–186.

⁶⁶ Peres Imre: Metaforikus beszéd Pál apostol eszkatológiájában. In: *Studia Theologica Debrecinensis* 2 (2009/2), 25–48.

eufemizmus, hanem beszédes metafora.⁶⁷ Feltevésként azonban megkockázathatjuk, hogy az alvás a páli levelekben talán nem annyira vagy nem feltétlenül visszafogott, a halált követően amolyan összezsugorodott, inkább öntudatlan élet metaforája, hanem mint kép – meglehet, nem túl szerencsésen⁶⁸ – azt kívánja érzékeltetni, hogy amiképpen az alvás sem emel ki az életből, sőt feltölt, üdít, regenerál, enyhét ad, úgy a halál sem választ el Krisztustól, akivel halálon átívelő kapcsolata van a hívő embernek. Másként fogalmazva: az alvás, amely mind a zsidó, mind pedig a görög eszkatológia számára ismerős metafora, az apostol által tartalmilag esetleg átformálva azt kívánja érzékeltetni, hogy amiképpen az alvás közben is él az ember, csak másképpen, úgy halálában is él a hívő ember Krisztussal. Természetesen ugyanúgy „másképpen”, de mindenképpen Krisztussal együtt.

5.3. Ítélet

A feliratok némelyike könyörgés vagy invocáció Minószhoz, Rhadamantys-hoz vagy Perszephonéhoz annak érdekében, hogy a kegyes, istenfélő, igazságot cselekvő halottat *a boldogok vagy a kegyesek szívére*, azaz az elíziumi mezőre bocsássák. A görögök ismerték a differenciált túlvilágot, ahol a jók az elíziumi síkságra, egyfajta üdvözült állapotba mentek át, a gonoszok pedig a Tartaroszba, a legmélyebb alvilágba kerültek. Pál apostol tud az egyetemes ítéletről, szinoptikus szóhasználatnál élve „a juhok és a kecskék különválasztásáról”, amint ezt a következő szövegrészetek is tükrözik:

Mert amikor az Úr Jézus megjelenik a mennyből hatalmának angyalaival, tűz lángjában, bosszút áll azokon, akik nem ismerik Istent, és nem engedelmessékednek a mi Urunk Jézus Krisztus evangéliumának. (2Thessz 1,7b–8)

Azért idő előtt semmit se ítéljetek, míg el nem jő az Úr, aki egyrészt világra hozza a sötétségnek titkait, másrészt megjelenti a szíveknek tanácsait; és akkor mindenkinek az Istentől létszen a dicsérete. (1Kor 4,5)

Mert ha mi ítélhők magunkat, nem ítéltetnénk el. De mikor ítéltetünk, az Úrtól tanítatunk, hogy a világgal együtt el ne kárhoztassunk. (1Kor 11,31–32)

⁶⁷ Aligha lehet véletlen, hogy az Újszövetség valahányszor kifejezetten a Krisztus-hívők vagy az ószövetségi kegyesek haláláról beszél, következetesen az alvás képét használja (Mt 27,52; ApCsel 3,36; 7,60; 1Kor 7,39; 2Pét 3,4), amikor viszont Krisztus haláláról beszél – az 1Kor 15,20-ban szereplő *ἀπαρχή τῶν κεκοιμημένων* (az elaludtak közül az első, az elaludtak zsengéje) kivételével – ugyancsak következetesen nem él az alvás metaforájával, minthogy az alvás képe Krisztus halálára alkalmazva gyengítené annak jelentőségét. Ugyancsak nem használatos a kép kívülállókkal vagy súlyosan vétkező, „halálos” bűnt elkövető hívőkkel kapcsolatban (ApCsel 12,23; 5,5). Nem állítható komolyan, hogy az Újszövetségben az alvás semleges kifejezés, pusztán eufemizmus, mindig sztereotíp módon használva, tehát abban az értelemben, ahogy – példának okáért – egy temetési prédikációban ma használjuk az „elhunyt” kifejezést.

⁶⁸ Da Spinetoli, Ortensio: *Máté – Az egyház evangéliuma*. Agapé, Szeged 1998, 297.

Nem tudjátok-e, hogy a szentek a világot ítélik meg? És ha ti ítéletek meg a világot, méltatlanok vagytok-e a legkisebb dolgokban való ítéletekre? Nem tudjátok-e, hogy angyalokat fogunk ítélni, nemhogy életszükségekre való dolgokat? (1Kor 6,2–3)

Mert mi közöm abhoz, hogy a kívülvalókról is ítéletet tegyék? avagy ti nem a belülvők föltt tesztek-e ítéletet? A kívülvalókat pedig majd az Isten ítéli meg. (1Kor 5,12–13)

Viszont az általam vizsgált textusokban a parúziával, a feltámadással, az elragadtatással, az elválózással vagy a mennyei test felöltésével kapcsolatban nincs szó egyetlen ítéletről, üdvösségről és kárhozatról. Csupán a 2Kor említi, hogy a hívőnek oda kell állnia Krisztus ítélőszéke elé, ám nem üdvösségéről vagy kárhozatról történik döntés, hanem jutalomban részesül az elvégzett munka minősége alapján. Ez nyilván azzal magyarázható, hogy az apostol az eszkatológiai reményések megfogalmazásakor kifejezetten a Krisztusban hívőket, a hívek megerősítését, vigasztalását tartotta szem előtt. Elképzelhető azonban, hogy Pál a szakasz megformálásakor a végítéletre (is) gondolt, jók és gonoszok különválasztására, de feltűnő – miként Peres Imre fogalmaz, hogy

„[...] a páli fejtegetésben nincsen fenyegetés. Hiszen arról a Krisztusról nyilatkozik az apostol, aki ítéelő bíró szerepe ellenére az egyház Ura, és a lelkek megmentője, akihez bizalommal lehetnek az időbe és világtérbe szorított hívő lelkek.”⁶⁹

Az ítélet, amely témaként inkább a missziós beszédekben lehetett pregnánssabban jelen (vö. ApCsel 17,31), ismerős volt mind a zsidó apokaliptika (Énók könyve, Ezsdrás 4. könyve), mind a hellenista vallásosság számára.

5.4. Locus amoenus, elíziumi boldogság – a vágyott mennyei haza

Egy 3. századi római sírfeliraton a férj vagy apa úgy beszél elhunyt feleségéről vagy lányáról, mint aki a halál révén egy jobb helyre költözött. A szövegben ugyan nincs szó közvetlenül a földi lét nyomorúságáról, viszont az a himnikus hangvétel, ahogyan a boldogok szigetéről beszél, ahol nincs tél, hőség, éhség, szomjúság, világossá teszi számunkra, hogy a felirat megrendelője tökéletlennek, illetve nyomorúságosnak fogta fel a földi létezést. A filippibeliekhez írott levélben „Krisztussal lenni” ugyancsak „jobb”, és valójában hazaköltözés, s így a halál, amely által az ember a „jobb” állapotába kerül, „nyereség”. Ugyanezt látjuk a 2Kor-ban is, ahol e földön élni megterhelt sóhajtozást, vágyat jelent, hogy az ember felöltse mennyei ruháját, hiszen a földi létezés valójában távollét az ő mennyei Urától.

A római sírfelirat egyébként, amint azt fentebb, elemzése során megjegyeztük, viszonylag színesen beszél a boldogok szigetéről, ám Próté, aki boldogan

⁶⁹ Peres Imre: *Pál apostol túlvilági látomásai*. Patmosz Könyvtár 2. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2015, 27.

táncol az elíziumi mezőkön, feltűnően magányosnak, csaknem elszigeteltnek látszik. A sziget ugyan tökéletes hely, de a virágokon kívül nincsenek élőlények, és főként nincsenek társak, akikkel Próté osztozhatna a tökéletes boldogságban. Mit mondhatunk ilyen szempontból a páli levelek mennyországáról? Leszámítva azt, hogy „jobb”, „örök”, „nem kézzel csinált”, hogy „test és vér” ugyan nem, mégis dicsőséges, „szomatikus természetű” test örökli, semmi közelebbit nem mond róla az apostol. Pedig gyülekezetei feltehetően ennél „színesebben” képzeltek el az. Ha képet akarunk alkotni arról, hogy miként képzeltek el a páli gyülekezetek a mennyei életet, azt a későbbi keresztyén iratokból kell visszafelé következtetnünk. A 3. századi *Passio Perpetuae* című iratban (4,8–9) egy bebörtönzött keresztyén nő látomásban a mennyben jár, amelyet így ír le:

„Et vidi spatium immensum horti et in medio sedentem hominem canum in habitu pastoris, grandem, oves mulgentem et circumstantes candidati milia multa. Et levavit caput et aspexit me et dixit mihi: Bene venisti, teknon et clamavit me et de caso quod mulgebat dedit mihi quasi buccellam; et ego accepi iunctis manibus et manducavi; et universi circumstantes dixerunt: Amen. Et ad sonum vocis experrecta sum, conmanducans adhuc dulce nescio quid et retuli statim fratri meo.”⁷⁰

„És egy hatalmas kiterjedésű kertet láttam, és közepén egy ősz, magas embert pásztor öltözetében, aki juhokat fejt, körülötte pedig sok ezer fehér ruhába öltözöttet. És felemelte a fejét, és rám nézett, és ezt mondta nekem: Jó, hogy jöttél, gyermekem! És odahívott, és a sajtból, amit [a] kifejt [tej]ből készített], adott nekem egy darabkát. Én meg összetett kezekkel [mintegy tányért formálva] elvettem, és megettem. És mind a körülállók ezt mondták: Ámen. Erre a szóra felébredtem, még mindig valami kimondhatatlan édességet érezve a számban, és rögvest visszatértem fivéremhez.”

A látomásban azonosmód szembetűnik a menny derűs, bizalmas, személyes légköre („Jó, hogy jöttél, gyermekem!”), valamint az együtt örvendező társak jelenléte, amely szemben a fentebb idézett római sírfelirat magányos, társtalan, kissé árnyaszerű boldogságával, a menny valóságos, „kézzelfogható” érzetét kelti az olvasóban. Csaknem bizonyossággal állíthatjuk, hogy amennyiben a páli gyülekezetek „színesebben” képzeltek el a mennyet, mint ahogy azt a levelekben látjuk, nem pusztán boldognak és tökéletesnek képzeltek, hanem olyan helynek, ahol együtt örvendeznek a társakkal. Vagyis amennyiben elképzeltek valahogyan a mennyben való életet, akkor azt az ő Urukkal és egymással megélt derűs szeretetközösséget vetítették ki a mennyei hazára. A mennyek országának ilyesfajta derűs, társas, szeretetteljes elképzelése pedig alighanem keresztyén specifikum.

⁷⁰ *Passio Perpetuae*. Ld. <http://www.thelatinlibrary.com/perp.html>, fordítás tőlem, LMI. Idézi Bremmer, N. Jan: *i. m.*, ld. a *The Development of the Early Christian Afterlife* című fejezetet. A *Passio Perpetuae* című irat kapcsán kifejtett gondolatok Bremmer meglátását tükrözik.

5.5. Krisztussal lenni – közösség az istenekkel

A három idézett sírfeliratban a halál révén az ember az istenek társaságába kerül – δὴ γὰρ ἄνακτας τοίους [...] ἐς Ὀλυμπον ἄγει⁷¹ –, vagy az istenek barátjaként asztalukhoz ülni érdemesül – ἠδόμενον κατὰ δαίτα θεοὶ φίλον εἰσορῶσιν⁷² –, vagy éppen alámerül az istenekbe – ἢ τὸ ζῆν παρέχει καὶ θεοφίλν κατέβη.⁷³ Pál eszkatológiai gondolkodásában először a filippiekhez írt levélben jelenik meg az a gondolat, hogy a halálát követően az ember nem alszik, hanem együtt van Krisztussal. Ezért lehet a halálra, hiszen a halál révén „jobb” vár az emberre, már nyereségként, illetve a nem kézzel csinált hazába való átköltözésként, hazatérésként tekinteni.

5.6. Elváltozni – csillaggá lenni

A megvizsgált sírfeliratok között kettő a mennyei lénnyé, csillaggá, félistenné válás témáját szólaltatja meg. A metamorfózis során (Ganümedész és Kasztór) a halandó mintegy kilép emberi mivoltából, és istenivé lesz. Ezzel a metamorfózissal analóg gondolatnak tekinthetjük az 1Kor 15-ben említett elváltozást (ἀλλαγησόμεθα), illetve a 2Kor-ban a mennyei ruha felöltését. Annak kifejtése már későbbi fejlemény, hogy ez az elváltozott test ugyanaz-e, mint a korábbi földi; de annyit talán meg lehet kockáztatni, hogy Pál apostol, mivel az elváltozott testet Krisztus feltámadott testéhez hasonlónak írja le, nem megistenülésre vagy isteni jellegűvé válásra gondol, hanem az *emberi* megdicsőülésre.

5.7. Humor, irónia

Egynémely sírepigrammában, mint például Kallimakhoszéban, megcsillan egyfajta szarkasztikus humor. Az epigrammát egyenesen groteszkké teszi az, ahogy a halott „humorizál” a megsemmisülésen elborzadó élő rovására, mintegy „vigasztalva” őt: „fáj?” – kérdezi a halott, majd így folytatja:

„hazudok, ha örülsz neki: itt lent
egy garasért gyönyörű tehenet ád a paraszt.”⁷⁴

„elmondtam kereken, most lépj tovább, vándor
nehogy *holtan is fecsegőnek* tűnjek fel szemedben.”⁷⁵

Vajon találunk-e humorra vagy (ön)iróniára utaló nyomokat Pál eszkatológiai kifejtéseiben? A 2Kor 5,3-at igazi *crux interpretum*nak tartják a magyarázók. Már az is kérdéses, hogy ἐνδυσάμενοι (felöltözöttek; Novum Testamentum Graece, 26. kiadás) vagy ἐκδυσάμενοι (levetkőzöttek; NTG 27. kiadása) olva-

⁷¹ Ld. Beckby, Hermann (Ed.): *Anthologia Graeca*. 2, Nr. 241; 146.

⁷² Ld. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 391; 222.

⁷³ Ld. uo. Nr. 353; 206.

⁷⁴ Kallimakhosz, 13. epigramma; Szabó Lőrinc műfordítása.

⁷⁵ Ld. Peek, Werner: *i. m.* Nr. 454; 266.

sandó a szövegben. Bármelyik szövegvariánst fogadjuk is el, a mondatnak lehetséges egy (ön)ironikus, illetve egy iróniamentes értelmezése:

	<i>Ironikus értelmezés</i>	<i>Önironikus értelmezés</i>	<i>Iróniamentes értelmezés</i>
Ha az ἐνδυσάμενοι a helyes olvasat	A korinthusiak úgy képzeltek, hogy a gnózis által új ruhát ölthetnek magukra, ám – jegyeznie meg eszerint ironikusan Pál – Krisztus számonkérő szeme előtt ennek ellenére mezteleneknek bizonyul(hat)nak. ⁷⁶	A hívő, s így maga Pál is, a felöltött mennyei ruha ellenére is bizonyulhat meztelennek Krisztus ítélőszéke előtt (vö. 1Kor 3,12–15).	A felöltözés, Krisztus felöltése már a földi életben megtörténik, így a mondat azt az óhajt fejezné ki, hogy ez az új ember ne bizonyuljon a halál után meztelennek, azaz az örök élet ajándékában nem részesülőnek. ⁷⁷
Ha az ἐκδυσάμενοι a helyes olvasat	A korinthusi gnosztikusok a lemeztelenedésben, a test levetésében képzeltek el az üdvjót, így ez a mondat egy „oldalvágás” lenne irányukban. ⁷⁸		Pál reménysége fejeződik ki a mondatban, miszerint halála után mennyei testet kap, ⁷⁹ vagy bízik Krisztus visszajövetelében, és így abban, hogy nem kell levetkőznie, és a meztelenség állapotában várnia az utolsó napot. ⁸⁰

Bárhogy is legyen, még ha (ön)ironikusan is értelmezzük a 2Kor 5,3-at, tény, hogy az eszkatológiai gondolatok kifejtése során Pál apostol szinte soha nem él a humor, az (ön)irónia eszközeivel, ennek pedig nem kevés jelentősége van. A pszichológia meglátása szerint a humor ugyanis védekező mechanizmus, amely arra (is) szolgál, hogy stresszhelyzetben vagy akár valamilyen elemi félelemmel szemben oldja vagy elviselhetővé tegye a feszültséget.⁸¹ Nem véletlen, hogy a humor és az irónia éppen a halált megsemmisülésként felfogó sírfeliratokon

⁷⁶ Ld. Herczeg Pál: A Korinthusiakhoz írt második levél magyarázata. In: Szathmáry Sándor – Tarr Kálmán (szerk.): *Az Újszövetség könyveinek magyarázata. Mértékek, táblázatok, térképek. A Szentírás magyarázata. Jubileumi kommentár.* III. kötet. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1995, (277–290) 282. Idézi: Peres Imre: *Pál apostol túlvilági látomásai*, 24.

⁷⁷ Cserhádi Sándor: *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt második levele*, 166.

⁷⁸ Bultmann, Rudolf: *Der zweite Brief an die Korinther.* Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1976, 137. Idézi: Cserhádi Sándor: *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt második levele*, 165.

⁷⁹ Az 1975-ös új fordítás így értelmezi a mondatot: hogyha le is kell vetkőznünk, ne bizonyuljunk mezteleneknek.

⁸⁰ Wolff, Christian: *Der zweite Brief des Paulus an die Korinther.* THK 8. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 1989, 101 s. Idézi: Cserhádi Sándor: *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt második levele*, 166.

⁸¹ Bovey, Wayne H. – Hede, Andrew: Resistance to Organisational Change: The Role of Defence Mechanism. In: *Journal of Managerial Psychology*, 16 (2001/7), (534–548) 534 skk.

jelenik meg mint védekezés a megsemmisülés gondolata ellen, a gyakori sírfeliratszöveg beszédes cáfolataként: *non fui, fui, non sum, non curo* (nem voltam, voltam, nem vagyok, nem érdekel). Az a tény, hogy a páli eszkatológiában nem találunk humort és iróniát, azt jelenti, hogy az apostol számára a halál nem jelentett „stresszforrást”, és semmi esetre sem olyan végső borzalmat, amely ellen humorral vagy iróniával kellene védekezni. Az igazság az, hogy ugyanúgy nem találunk humort és iróniát azokon a sírfeliratokon sem, amelyek számolnak a lélek síron túli továbbélésével. Itt persze nem kölcsönhatásról vagy átvételről van szó, hanem egyszerű analógiáról. Pál félelem nélkül, „humortalantul”, nyereségként tekint a halálra, mivel a halál révén megkapja a *jobbat*: együtt lehet Krisztussal, aki reménységének fundamentuma.

6. Következtetés

Úgy tűnik, hogy a test feltámadásáról szóló páli üzenet nem volt túlságosan „sikeres” a hellenista gyülekezetekben. Ha megvizsgáljuk a hellenizmus, illetve a római császárkorból származó sírfeliratokat, ennek okát érteni is véljük. Fentebb idéztem Peres Imre megállapítását, amely szerint a feltámadás gondolata gyakorlatilag egyetlen sírfeliraton sem jelenik meg, miközben legtöbbjük számol valamilyen halálon túli létezéssel. A testi továbbélés gondolatának bármilyen formája, akár a test alacsonyrendűsége (a lélek a test ruhája) okán, akár valamilyen epikureizmusból kifolyólag, idegen volt a görög–római világ számára.

A feliratok kontextusában árnyalni tudjuk a korinthusiak heves feltámadás-tagadását, és megértjük, hogy közülük némelyek nemcsak a lélek halhatatlansága szempontjából tarthattak abszurdnak, nemkívánatosnak és nyűgnek mindenfajta testi továbbélést, hanem – ha kisebbségben lehettek is – a test teljes megsemmisülésével is számoltak. Ezért lehetett a Krisztus feltámadásáról szóló üzenet, amelyet egy pillanatig sem kérdőjeleztek meg, különösen is örömhír számukra, hiszen Krisztus közeli, küszöbönálló visszajövetele valójában a haláltól való megmenekülést jelenthette számukra.

Ha kronológiai sorrendben olvassuk a leveleket, azt vesszük észre, hogy az 50-es évek közepétől Pál apostol „nyelvet vált”: görögnek göröggé lesz, és a görög fül számára is érthető fogalmakban kezd el beszélni a halál utáni életről. Kevesebb szó esik a parúziáról, tételesen a feltámadásról is, ám miközben földi és mennyei házról, elköltözésről beszél, más fogalmakba „burkolva” ugyan, de megőrzi a feltámadás gondolatát. A halál számára továbbra sem levetkőzés, lemeztelenedés, azaz nem a testtől való megszabadulás, hanem felöltözés, vagyis romolhatatlan testben való létezés Isten országában. Azt kell tehát mondanunk, hogy Pál „eszkatológiai nyelve” megváltozik az 1Kor-tól kezdődően, ám annak ellenére, hogy az eszkatológiai kifejtések finomodnak, és csiszoltabbakká lesznek (elragadtatás helyett elváltozás; kezdetben feltehetően materiálisabban elképzelt feltámadás helyett, szomatikus, de nem hús-vér feltámadás), az eredeti feltámadásgondolat továbbra is megmarad. Igazat kell adnunk *François Vouga*-nak, aki szerint nem feszül ellentmondás a „lélek

halhatatlanságának” hellenisztikus és a test feltámadásának zsidó gondolata között. Pál leveleiben mindkettőről szó van, az apostol, ha úgy tetszik, mindkét „nyelvet” igénybe veszi, de mindkettőt sajátos „nyelvjárásban” beszél. Vouga így fogalmaz:

„Mindez nem azt jelenti, hogy Pál [...] a zsidó vagy hellenisztikus kultúra által felkínált eszkatológiai modelleket fogadja el, hanem azt, hogy azoknak a nyelvét munkálja meg, s hogy pontosan a különböző forrásokból származó gondolatok új struktúrába helyezésében áll az apostol teológiai tevékenysége.”⁸²

Ezt a gondolatot akár tovább is árnyalhatjuk: nyilván nemcsak az apostol és a közvetlen munkatársak „tevékenykedtek teológiailag” a páli közösségekben, hanem maguk a Lélek vezetése alatt álló gyülekezetek is.

Már alig húsz sírfelirat megvizsgálása is színesebbé teszi a görög–római túlvilági képzetekről alkotott túlságosan is leegyszerűsített képet, miszerint a pogányságból érkező keresztyének vagy valamiféle alvilági árnyszerű létezésben hittek, vagy semmiben, esetleg némelyek, akik misztériumokba voltak beavatva, a lélek üdvösségében reménykedtek.

A feliratokból kiderül, hogy nem feltétlenül kellett valakinek beavatottnak lenni ahhoz, hogy a lélek üdvösségében reménykedhessen, ez a reménység elképzelhető volt a hagyományos, számunkra a mitológiából ismerős vallásosság keretein belül is. A pogányságból érkezők rendkívül gazdag és változatos eszkatológiai képzetekkel érkezhettek tehát a keresztyén közösségekbe. Ezek a képzetek csiszolódtak, formálódtak, ahogyan csiszolódtak, formálódtak egyébként az apostolnak a zsidóságból hozott nézetei is. Így jut el a felhőkön Krisztus elé ragadtatás gondolatától az 1Thessz-nél lakonikusabb, ám mégis többet mondó gondolatig: *mert ha élünk, az Úrnak élünk, ha meghalunk, az Úrnak halunk meg, Tehát akár élünk, akár meghalunk, az Úrői vagyunk.* (Róm 14,8)

Felhasznált irodalom

- Beale, G. K.: *1–2 Thessalonians*. Inter-Varsity Press, Leicester 2004.
- Beckby, Hermann (Ed.): *Anthologia Graeca. Griechisch-Deutsch*. Heimeran, München 1965.
- Bovey, Wayne H. – Hede, Andrew: Resistance to Organisational Change: The Role of Defence Mechanism. In: *Journal of Managerial Psychology*, 16 (2001/7), 534–548.
- Bremmer, N. Jan: *The Rise and Fall of the Afterlife*. Routledge, New York 2002.
- Budai Gergely – Herczeg Pál: *Az Újszövetség története*. Kálvin Kiadó, Budapest 1994.
- Cserhádi Sándor: *Pál apostolnak a filippibeliekhez írt levele*. Magyarországi Ev. Egyház Sajtóosztálya, Budapest 1976.
- Cserhádi Sándor: *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt második levele*. Luther Kiadó, Budapest 2009.
- Da Spinetoli, Ortensio: *Máté – Az egyház evangéliuma*. Agapé, Szeged 1998.
- Epikuros: *Levél Menoikeuszhoz*. Ford. Sárosi Gyula. Tankönyvkiadó, Budapest 1966.
- Ferguson, Everett: *A keresztyénség bölcsője*. Ford. Zsengeller József. Osiris, Budapest 1999.
- Geréb Zsolt: *A thesszalonikabeliekhez írott levelek magyarázata*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2004.

⁸² Gounelle, André – Vouga, François: *i. m.* 253.

- Gounelle, André – Vouga, François: *Mi van a halál után?* Bencés Kiadó, Pannonhalma 2008.
- Morris, Leon: *1 and 2 Thessalonians*. Inter-Varsity Press, Nottingham 1984.
- Lattimore, Richmond: *Themes in Greek and Latin Epitaphs*. Urbana, University of Illinois Press 1962.
- Obryk, Matylda: *Unsterblichkeitsglaube in den Griechischen Versinschriften*. Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte 108. De Gruyter, Berlin–Boston, 2012.
- Passio Perpetuae*. Ld. <http://www.thelatinlibrary.com/perp.html>.
- Peek, Werner: *Griechische Grabgedichte*. Griechisch und deutsch. Akademie Verlag, Berlin 1960.
- Peres Imre: Aberkiosz (Az első ókeresztény sírfelirat). In: Heidl György – Kendeffy Gábor (szerk): *Szentírás-értelmezés és teremtéselfogás az ókeresztény korban*. Studia Patrum 4. Szent István Társulat, Budapest 2012.
- Peres Imre: Metaforikus beszéd Pál apostol eszkatológiájában. In: *Studia Theologica Debrecinensis* 2 (2009/2), 25–48.
- Peres Imre: *Pál apostol túlvilági látomásai*. Patmosz Könyvtár 2. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2015.
- Peres Imre: *Řecké nábrobní nápisy a eschatologie apořtola Pavla*. [A görög sírfeliratok és a páli eszkatológia.] Prága 1975.
- Pippidi, M. Dionisie: *Inscripřiiile din Scythia Minor greceřti ři latine*. [Scythia Minor görög és latin feliratai.] Vol. I. *Histria ři imprejurimile*. Academia Republicii Socialiste România, Bucureřti 1983.
- Plummer, Alfred: *A Commentary on St. Paul's First Epistle to the Thessalonians*. Robert Scott, London 1918.
- Ramey, Martin: Conceptual Blending and the Sleep and Death Motif. In: *Style* 39 (2005/2), 175–186.
- Stoian, Iorgu – Suceveanu, Alexandru: *Inscripřiiile din Scythia Minor greceřti ři latine*. Vol. II. *Tomis ři teritoriul řău*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureřti 1987; Doruřiu-Boilă, Emilia: *Inscripřiiile din Scythia Minor*. Vol. V. *Capidava-Troesmis-Noviodunum*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureřti 1980.
- Szepessy, Tibor (szerk.): *Görög költők antológiája*. Móra Kiadó, Budapest 1964.
- Varga László (ford.): *Justinus Martyr apológiája*. Marosvásárhely 2006.
- Thiselton, C. Anthony: *1 and 2 Thessalonians through the centuries*. Wiley-Blackwell, Chichester 2011.
- Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von: *Hymns and Epigrams*. *Callimachus*. Weidmann, Berlin 1897.
- Wipustek, Andrzej: *Images of Eternal Beauty in Funerary Verse Inscriptions of the Hellenistic and Roman Periods*. Brill, Leiden–Boston 2013.

* * *

In this paper we present almost twenty ancient greek funeral inscriptions from the period of 4th–3rd centuries BC and 3rd–4th centuries AD. Our aim is to set the eschatology of four Pauline letters (1Thessalonians, 1 and 2 Corinthians and Filippians) in the context of Hellenistic after-life concepts, and to establish the possible parallels and analogies. We hope that through this attempt we could understand better, firstly the „belief-package” of Hellenistic Christianity, secondly the situation of Christian message in the context of Hellenism, and finally the shaping of Pauline eschatology.

Keywords: Pauline eschatology, Greek funeral inscriptions, Hellenistic after-life concepts, 1Thessalonians, 1Corinthians, 2Corinthians, Filippians.